

Helsingin yliopisto

Dissertationes Universitatis Helsingiensis

151/2025

Kerettiläisten kirjakulttuuri

*Savo-Karjalan heränneiden talonpoikien kirjallistuminen
kustavilaiselta ajalta konventikkelikäräjille*

Olli Viitaniemi

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA

*Esitetään Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi Porthanian Suomen Laki -salissa
perjantaina 31. toukokuuta 2025 klo 12.*

Helsinki 2025

Esitarkastajat

Professori Ilkka Huhta, Itä-Suomen yliopisto

Yliopistonlehtori Janne Tunturi, Turun yliopisto

Kustos

Yliopistonlehtori Mikko Ketola, Helsingin yliopisto

Ohjaaja

Emeritusprofessori Kaarlo Arffman, Helsingin yliopisto

Dosentti Esko M. Laine, Helsingin yliopisto

Vastaväittäjä

Yliopistonlehtori Janne Tunturi, Turun yliopisto

Julkaisija: Helsingin yliopisto

Sarja: Dissertationes Universitatis Helsingiensis 151/2025

ISBN 978-952-84-0894-9 (print)

ISBN 978-952-84-0893-2 (online)

ISSN 2954-2898 (print)

ISSN 2954-2952 (online)

PunaMusta, Joensuu 2025

Tiivistelmä

Tämä artikkeliväitöskirja tarkastelee Savo-Karjalan talonpoikaisen herännäisyyden syntyä kansan kirjallistumisen ja pietististen kansanherätysten välisen vuorovaikutuksen näkökulmasta. Herännäisyyden syntykertomuksena on perinteisesti kerrottu kuvausta Lapinlahden Telppään niityn herätyksestä vuodelta 1796, jonka jälkeen kerronnan punaisena lankana on seurattu Paavo Ruotsalaisen (1777–1852) elämänvaiheita. Tämä perinteinen historiakertomus on kuitenkin ongelmallinen, koska se ei selitä, miksi kesti yli parikymmentä vuotta ennen kuin esivalta puuttui Savo-Karjalan herätyksiin konventikkeliplakaatin nojalla vasta 1820-luvulla? Vaihtoehtoisena selitysmallina tässä tutkimuksessa koetellaan hypoteesia, jossa 1810-luvulla vilkastunut kirjanvälitystoiminta olisi toiminut katalyyttinä herätysten laajenemiselle yli esivallan puuttumiskynnyksen.

Käsitehistoriallinen johdantoartikkeli osoittaa, että heränneistä puhuttiin 1800-luvulla kerettiläisinä, millä ei viitattu niinkään heidän harhaoppisuuteensa vaan pikemminkin yli-innokkaana pidettyyn hartaudelliseen kirjan lukuunsa. Yllättävää kyllä, terminä kerettiläinen näyttäisi juontuvan Alakeyrityn kylän nimestä, jossa tietäjä Paavo Kuosmasen (1761–1837) kääntymyksen myötä puhkesi herätys. Heränneitä kutsuttiin alkuun keyrityläisiksi, sitten kerettiläiseksi ja viimein vaatepartensa vuoksi körttiläiseksi. Vaikka Kuosmanen ja keyrityläiset antoivat nimen liikkeelle, jonka tunnuspiirteeksi miellettiin poikkeuksellinen lukuinto, rippikirjojen perusteella heidän oma lukutaitonsa näyttäytyi vaatimattomana. Herätysten alkuvaiheessa kirjanluku seuroissa perustuikin lainattuun eli aksessiiviseen lukutaitoon: paikalle tarvittiin joku sujuvasti lukutaitoinen lukemaan hartauskirjoja muille ääneen. Tällaisina kirjaviisaina johtohahmoina esiintyivät muun muassa Paavo Ruotsalainen ja Antti Pyykkö (1784–1832).

Kustavilaisella ajalla Savo-Karjalassa kirjojen saatavuus oli vielä heikkoja ja kirjoja hankittiin lähinnä kirjansitojilta markkinamatkojen yhteydessä. Maantieteellisen etäisyyden sijaan suurempi kynnys rahvaalle oli kuitenkin kulttuurinen ja sosiaalinen etäisyys herraskaisena pidettyyn kirjakulttuuriin. Suomen sodan jälkeen rahvaan kirjakulttuurissa käynnistyi Savo-Karjalassa muutos, mitä joudutti John Patersonin (1776–1855) avulla Suomeen rantautuneiden evankelikaalisten kirjalähetysjärjestöjen toiminnan käynnistyminen sekä erityisesti Henrik Renqvistin (1789–1866) ja kirjakauppiaksi ryhtyneen heränneen talonpojan Pietari Joosef Väänäsen (1784–1846) elämäntyöt kirjavälityksen alalla. Kuvaukset Väänäsen ponnisteluista evankelikaalisten traktaattien levittäjänä kulkeutuivat Britannian kautta Pohjois-Amerikkaan asti, jossa Väänäsen toiminta nähtiin osana maailman laajaa evankelikaalista herätystä.

Hypoteesi kirjallistumisesta herätysten katalyyttinä saa tukea 1820-luvun konventikkelikärajiin liittyvän aineiston valossa. Vertailussa sekä kirkolliseen että myöhempään moderniin lukukulttuuriin nähden kerettiläisyys oli omaehtoinen lukukulttuurin muotonsa, jossa voi tosin havaita perheyhtäläisyyksiä Pohjolan rinnakkaisilmioihin, Norjan haugelaisuuteen ja Norrlannin uuslukijaisuuteen (*nyläseriet*).

Abstract

This study, entitled *The Book Culture of the “Kerettiläiset”. Shaping the Savo-Karelian Pietistic Peasants’ Reading Culture from the Gustavian Era to the Conventicle Act Trials of the 1820s* examines the origins of the Savo-Karelian revival at the turn of the 18th and 19th centuries as an interaction between pietism and emerging reading culture. Early modern German Pietism introduced a new paradigm of individual faith, which spread to Finland during the 18th and 19th centuries, mainly through devotional books. The Finnish peasantry were only semi-literate at the time, and so the pietistic revivals actually sped up literacy development, generating a passion for reading among the common people. The six articles included in this doctoral dissertation examine various aspects of the relationship between literacy processes and pietistic revivals in early 19th-century Savo-Karelia, in eastern Finland.

The first article, “Kerettiläinen”, serves as an introduction and background to the other five case studies. The conceptual historical study shows that in Finnish, the original meaning of “kerettiläinen” was not “heretic”, as it has generally been understood since the mid-19th century, but rather “pietist”. The word first appeared in the 1830s, when it referred to revivalists in Savo-Karelia. On closer examination, the word “kerettiläinen” is actually an indigenous word, originating from revivals in the village of Alakeyritty, where the former seer Paavo Kuosmanen (1761–1837) converted from folk religion specialist to revival leader at the beginning of the 19th century. The Awakened were first called “keyrittyläiset”, after the name of the village Alakeyritty, then pejoratively “kerettiläiset” and finally “körttiläiset”. The article argues that when the awakened peasants in Savo-Karelia were called “kerettiläiset”, they were actually not being criticised so much for their heresy but for their devotional reading culture, which was considered overzealous.

The second article scrutinises the early stages of the pietist awakenings in Savo-Karelia from the perspectives of lived religion, the emerging reading culture and spiritual authorship. Since the revivals were later grouped under the leadership of lay preacher Paavo Ruotsalainen (1777–1852), the history of the Savo-Karelian revivals has traditionally been told by tracing Ruotsalainen’s life story. However, in the North Karelia, the conversion of seer Paavo Kuosmanen has been considered as the starting event for the revivals instead of the influence of Ruotsalainen. Although the awakened were known for their unusual enthusiasm for religious readings, analysis of the parish records shows that Paavo Kuosmanen and his companions were hardly semiliterate at the time. In the pietist conventicles, interpreting the devotional books aloud was one way of achieving spiritual authorship, but various forms of ecstatic spirituality also coexisted alongside it. In the year 1819, the revival escalated into a crisis known as the “rytäkkäkesä” (rush summer). Once the crisis was resolved, the ability to interpret religious experience through devotional books became an essential feature of religious authority among the awakened.

The third article is a case study of Antti Pyykkö (1784–1832) that examines the impact of the spiritual awakening on literacy development based on parish registers. Before his spiritual awakening, Pyykkö had received only mediocre marks in the parish register on literacy and knowledge of the catechism, but after his awakening he became a primus of his village. Pyykkö trained to be a fluent writer and, when necessary, acted as a scribe among the awakened. His manuscripts include spiritual letters, petitions for mercy and religious pamphlets. In his writings, he refers to more than ten religious books, which are also noted in his estate inventory deed.

The fourth article addresses questions about the circulation of books in the periphery of eastern Finland. It describes the dissemination of books in Savo-Karelia, or rather, how common people acquired their reading materials before the era of book shops. Savo-Karelian peasants and booksellers encountered one another mainly in annual fairs, which might take place as far away as Ostrobothnian port towns, hundreds of kilometres to the west. During the Gustavian era, book culture was geographically, socially and culturally distant from the experiences of the common people. Statistical analysis, based on the estate inventory deeds, indicates that owning a book ceased to be a distinguishing factor among the peasantry only by the mid-19th century. In this respect, the home libraries of the revival leaders Paavo Ruotsalainen and Antti Pyykkö, which amounted to a few dozen volumes, were exceptional among the common people at the time.

The fifth article is a case study of Pietari Joosef Väänänen (1784–1846), who was a pietist layman and the founder of the first bookstore in interior Finland, opened in Kuopio in 1819. The article brings together Väänänen's life work as a bookseller and his endeavour to promote pietistic reading culture in collaboration with international evangelical and Moravian circles. The essential nodes in Väänänen's network were his soulmate Henrik Renqvist and the Reverend John Paterson, a commissioner of the British and Foreign Bible Society. Väänänen and his circle circulated evangelical tracts in the Eastern Finland at the grassroots level. Through Paterson, descriptions of Väänänen's efforts spread as far as North America and were read as part of the international evangelical awakening.

The sixth article examines the relationship between revivals and emerging reading culture in light of the Conventicle Act trials of the 1820s. Traditionally, the early stages of the Savo revival movement have been explained by emphasising the leadership of the young lay preacher Paavo Ruotsalainen. Given such a focus, though, why did it take more than twenty years for the revival to grow to the point where the authorities had to intervene through legal action? As an alternative hypothesis, the article discusses the increased spread of religious literature in the 1810s as a catalyst for the revivals. The source material reveals that not only were devotional books read in the conventicles, but the revivalists themselves explained to the courts that the revivals had been caused by the influence of literature distributed by the church and state. One explanation for the growth of revivals and reading culture in the 1810s is the permissive religious policy of Tsar Alexander I.

The doctoral dissertation brings together results from all six articles, examining the Savo-Karelian revivals as reflected in a pietistic reading culture. According to Daniel Lindmark's definition, a reading culture can be characterised by four key aspects: the content of reading, the organisation of reading, the functions of reading and the aim of reading. In addition, teaching reading can be considered a fifth aspect. In all these respects, "kerettiläisyys" was seemingly an independent form of reading culture, both in relation to the ecclesiastical reading culture and the later modern reading culture. However, it has family-like similarities to other pietist movements in the Nordic region, such as the Haugean revival in Norway and the reader movement (*nyläseriet*) of Sweden.

Esipuhe

Tämä on kertomus siitä kuinka eräs Reppuli joutui seikkailuun ja yllätti itsensä sanomasta ja tekemästä ties mitä kerrassaan odottamatonta. Ehkä hän menetti naapuriensa kunnioituksen, mutta hän saavutti – no, saatte nähdä saavuttiko hän loppujen lopuksi mitään.

Näin tarina saatellaan alulle J. R. R. Tolkienin klassikossa *Hobitti eli sinne ja takaisin*, joka on lapsuusvuosista asti ollut suosikkikirjojeni. Myös oma tutkimusmatkani kirjallistumisen ja kansanherätysten maailmoihin on samoillut aika ajoin varsin toisenlaisia reittejä, mitä reissuun lähtiessä osasin ennakoida. Taival on tuntunut vuoroin kiehtovalta ja innostavalta, vuoroin päättymättömältä ja eksyttävältä. Vuosien urakan sulkeutuessa kirjaksi on aika kiittää rinnalla kulkijoita ja taakanjakajia.

Tutkijanpolkuni on ollut uteliaisuuden viitoittama. Lukemattomat työtunnit Savo-Karjalan talonpoikien kituliaasta kirjallistumisesta kertovien lähteiden äärellä ovat palauttaneet mieleen myös omakohtaisia muistoja kirjallistumisesta. Lukutaidon oivalsin ensimmäisenä koulusyksynäni vasta itkun kautta, joululoman jo lähestyessä, äidin kuulustellessa läksyä:

- Mikä kirjain tuossa on?
- Se on "A".
- Entä sen jälkeen?
- Siinä on "I".
- Mitä niistä tulee yhdessä?
- Niistä tulee "AI".
- No osaathan sinä lukea!
- Kyllä minä tiedän, että niistä tulee "AI", mutta en minä sitä osaa *lukea!*

Olin kuvitellut, että lukemiseen liittyisi jokin taika, joka muuttaisi kirjainmerkit olemuksellisesti toisiksi. Savo-Karjalan rippikirjojen vaatimattomimpien merkintöjen äärellä olen usein pohdiskellut, mitenhän monen kansanhimisen tavaaminen tyssäsi vastaavanlaiseen väärinkäsitykseen. Kiitos alkeisopista vanhemmilleni sekä Tuusulan Kellokosken Ruukin ala-asteelle!

Myös heränneiden talonpoikien tapa lukea yhä uudestaan suppeaa kirjavalikoimaa on tuntunut omakohtaisesti kotoisalta. Lapsuudessa omasta huoneestani löytyi Tolkienin tuotannon lisäksi kummeilta saadut *Aapiskukko* sekä

muutamat lastenkirjat, isältä peritty *Antero Vipunen*, Gideonien lahjoittama *Uusitestamenti ja Psalmit* sekä Kaisa-mummon joululahjaksi antama vuoden 1992 kirkkoraamattu. Omia kirjahankintoja tein harkiten. Koulun myyjäisissä viikkorahat riittivät Korkeajännitykseen, Jerry Cottoniin tai Aku Ankan taskukirjaan, mutta ei kaikkiin näistä. Laajemman myyntivalikoiman äärelle pääsi kesäloman alkaessa pyöräilemällä siskojen kanssa Järvenpäähän, jossa odotti Antikvariaatti Karin Kirja notkuvine hyllyineen. Viitisentoista vuotta myöhemmin pastoraalikirssilla jalat vetivät vielä kerran tuttuun antikvariaattiin, jossa Kari myi minulle Anders Nohrborgin postillan suomennoksen ensipainoksen juttutuokion päätteeksi tuntuvalta alennuksella. Mutta miten minusta oli tullut vanhojen hartauskirjojen vouhottaja?

Graduni tein Wilhelmi Malmivaaran siioninvirsiuudistuksesta professori Kaarlo Arffmanin ja dosentti Esko M. Laineen johtamassa kirkkohistorian graduseminaarissa. Siionin virret olivat tarttuneet matkaan rippikoulusta Aholansaareissa, kuten myös edullisina pienpainatteina Paavo Ruotsalaisen kirjeet ja Thomas Wilcoxin *Kallis hunajan pisara*. Aholansaaren entinen emäntä Leena Myllyperä ylläpiti pientä antikvaarista myyntivalikoimaa, jossa körttirovastien kuolinpesien lahjoituksia myytiin eteenpäin hyvällä katteella Aholansaaren tueksi. Nuorena teologian ylioppilaana kirjaharrastukseni rajautui pian hartauskirjoihin, joita myös Paavo Ruotsalaisen tiedettiin lukeneen. Tutkimusmatkani herännäisyyden kirjahistoriallisille juurille syveni lopulta Kaarlon ja Eskon ohjauksessa täksi väitöstutkimukseksi.

Työn valmistuessa lausun lämpimät kiitokset ohjaajilleni! Esko ohjasi kyltymättömällä innollaan sekä laajalla pietismin ja kirjahistorian tuntemuksellaan sukeltamaan aina yhä uusien näkökulmien pariin – Kaarlo puolestaan pyrki kokemuksen tuomalla sydämellisellä viisaudella asettamaan projektia hallittaviin raameihin. Näiden näkökulmien välimaastossa taisin lopulta samoilla yrityksen ja erehdyksen kautta melko omapäisiä polkujani tähän lopputulokseen. Suuren kiitoksen ansaitsee myös työtäni sen eri vaiheissa kommentoinut määräaikainen kirjahistorian professori Tuija Laine, jonka johtaman ja Helsingin yliopiston tiedesäätiön rahoittaman projektin *Marginaaliryhmien kristillinen kasvatus 1700-luvulla* puitteissa tutkimukseni sai työn alkuvaiheessa rahoitusta. Tutkimuksen muita rahoittajia ovat olleet Pohjois-Savon Kulttuurirahaston alaiset J. E. Tuovisen rahasto sekä Aili ja Helvi Rissasen rahasto, kuten myös Kuopion hiippakunnan tuomiokapitulin hallinnoima Reino Ylösen muistorahasto. Nöyrä kiitos tutkimushankkeeni rahoittajille!

Tutkimustyöni olen tehnyt kotikaupungistani Kuopiosta käsin, etäällä tiedekunnan kahvihuoneista ja tutkijakollegiumista. Tiedeyhteisön ulkojäsenelle yksittäiset kohtaamiset, seminaari-istunnot ja juttutuokioiden konferenssien kahvitauoilla ovat sen vuoksi olleet kenties tavallistakin merkittävämpiä. Kiitän tutkimusaiheittani kohtaan osoittamastanne akateemisesta mielenkiinnosta

erityisesti dosentteja Anna Kuusmin, Kaarina Koski, Ilkka Mäkinen ja Kirsti Salmi-Niklander. Tutkimustani terävöittävästä palautteesta kiitän väitöskirjan artikkelien vertaisarvioitsijoita ja toimittajia. Suuri kiitos myös oppineesta ja rohkaisevasta palautteesta väitöskirjani esitarkastajille, professori Ilkka Huhdalle ja dosentti Janne Tunturille, joka toimi myös vastaväittäjänäni. Kiitos myös kustoksena toimineelle yliopistolehtori Mikko Ketolalle sekä arvosanalautakunnan jäsenistölle.

Kuopion tuomiokirkkoseurakunnan työtovereita, luottamushenkilöitä ja seurakuntalaisia kiitän suopeasta ja pitkämielisestä suhtautumisesta toistuvina virkavapaajärjestelyinä näyttäytyntä tutkimushankettani kohtaan. Viimeisen vuoden osalta kiitän Vieremän seurakuntaa ja Lapinlahden–Varpaisjärven seurakuntaa ymmärtäväisyydestä ajoittain hajamielistä, väitöskirjaansa vapaapäivinä viimeistellyttä vt. kirkkoherraansa kohtaan. Toimiessani pappina Kuopiossa, Vieremällä ja Lapinlahdella olen saanut kohdata kelpo joukon tämän väitöskirjan henkilögalleriaan kuuluvien Martikaisten, Niskasten, Ollikaisten, Pyykköjen, Ruotsalaisten, Tikkasten ja Väänästen sukulaisia. Kiitos lukuisista juttutuokioista sekä mielenkiinnosta tutkimustyötäni kohtaan!

Matkan varrella ystävien tuki on osoittautunut korvaamattoman arvokkaaksi. Tutkimushankkeen eri vaiheissa työtilajärjestelyissä avuksi ovat olleet Herättäjä-Yhdistyksen Kuopion toimipiste sekä Maria Martikainen ja Olli Peltomäki perheineen, mistä lausun heille lämpimät kiitokset. Tutkijankortteerista Suvisaaristossa sekä ajoittaisesta tutkimusapulaisena toimimisesta kiitän isääni. Matkaseurasta pietismin juurille ja lähteille kiitän Kalle Hiltusta, Jaro Julkusta, Tuukka Kauhasta ja Timo Salmelaa. Vanhempiani Liisaa ja Pekkaa sekä siskojeni Katria ja Veeraa kiitän myötätuntoisesta tuesta, joka turhia valmistumispaineita asettamatta on jaksanut odottaa juhlapäivää saapuvaksi.

Viimein on mieli palata kotiin. Graduni valmistui samana syksynä 2007, jona tyttäreni Elsa syntyi, ja tämä väitöstutkimushanke oli jo iduillaan poikani Eliaksen syntyessä vuonna 2010. Mikäli silloin olisi kysytty, haluanko käyttää lasteni lapsuusvuodet teutaroiden kirjallistumisen historian kanssa, olisin varmaankin jäänyt hobitinkoloon odottamaan seesteisempiä vuosia. Kun nyt katson kotimme huojuvia kirjakasoja ja joka huoneessa notkuvia Lundia-hyllyjä, jotka ovat täytyneet itse kunkin kiinnostuksen kohteista, voin vain toivoa, että näin käytetyt vuodet ovat sittenkin tuoneet jotain hyvää teillekin. Ainakin minusta on tullut jälleen perheeni laiskoin lukija – ja ympärilläni on kasvanut pienimuotoinen akateeminen yhteisö. Eniten olen tämän tutkimuksen valmistumisesta kiitollinen vaimolleni Annalle. Sinä kestit sen, mikä minussa ei kestänyt.

Omistan tämän tutkimuksen rakkaimmilleni, Annalle, Elsalle ja Eliakselle.

Kuopiossa 1.5.2025

Olli Viitaniemi

Sisällys

Tiivistelmä	3
Abstract	4
Esipuhe	6
Lista alkuperäisistä artikkeleista	11
Käytetyt lyhenteet	12
1 Johdatus tutkimusaiheeseen	1
1.1 Herännäisyyden historia kirjallistumisen historiana.....	1
1.2 Kerettiläisten pietistisen lukukulttuurin ääriviivat	4
1.3 Tutkimustehtävä ja väitöskirjan rakenne	6
1.4 Tutkimuksen rajaukset.....	7
2 Tutkimuksen viitekehys ja keskeiset käsitteet	11
2.1 Herännäisyys pietismin tutkimuksen kentässä.....	11
2.2 Kirjallistuminen ja sen tutkimustraditiot.....	17
3 Tutkimusaineistot.....	27
3.1 Savo-Karjalan herännäisyyden jäljillä	27
3.2 Rippikirjat ja kirjahistorian aineistot	28
3.3 Heränneiden talonpoikien käsikirjoitukset	30
4 Artikkelien tutkimustulokset	34
4.1 (I) Kerettiläinen on 1800-luvun alkupuolella syntynyt kotoperäinen sana, jolla alun perin viitattiin heränneisiin ja heidän poikkeavaan lukukulttuuriinsa..	34
4.2 (II) Kerettiläisyys syntyi rahvaan kirjallistumisen, eletyn uskonnon ja pietismin kohtaamisena.....	36
4.3 (III) Kirkollisesta lukukulttuurista eriytyvä kerettiläisyys voi yksilötasolla näkyä rippikirjamerkinnoissä.....	38
4.4 (IV) Kirjakulttuurin maantieteellinen, kulttuurinen ja sosiaalinen etäisyys rahvaasta selittää kirjallistumisen hitautta Savo-Karjalassa	40
4.5 (V) Savo-Karjalassa rahvaan pietistinen lukukulttuuri syntyi kansainvälisen evankelikaalisen kirjalähetystyön kättilöimänä autonomian ajan alussa.....	42

4.6	(VI) Herätysten äitymistä yli esivallan puuttumiskynnyksen 1820-luvulla selittävät käänne kirjallistumisessa ja Aleksanteri I:n uskontopolitiikka.....	43
5	Yhteenveto: kerettiläisyys pietistisenä lukukulttuurina	46
5.1	Ryhmäkuva Pohjolan pietistisistä lukukulttuureista.....	46
5.2	Lukemaan oppiminen: heräsikö rahvas lukematta, lukien vai lukemaan? .48	
5.3	Lukemisen sisältö: millaiseksi muodostui kerettiläisten kirjakaanon?	52
5.4	Lukemisen organisaatio: kuinka hartauskirjallisuus tavoitti rahvaan?	54
5.5	Lukemisen funktiot: mihin kirjallisia taitoja hyödynnettiin?	58
5.6	Lukemisen päämäärä: miksi kirjaan tartuttiin?	60
5.7	Kirkollisen lukukulttuurin moninaistuminen modernin kynnyksellä	62
6	Tulosten arviointia.....	64
6.1	Oliko rahvas kirjallistumisen objekti vai subjekti?	64
6.2	Savo-Karjalan herännäisyys selitysmallien peilialissa	68
6.3	1800-luvun herätysliikehistoria eriytyvien lukukulttuurien historiana.....	74
	Lähteet ja kirjallisuus.....	76
	Painamattomat lähteet	76
	Sanoma- ja aikakauslehdet	76
	Internet-lähteet ja apuneuvot	76
	Painetut lähteet	77
	Kirjallisuus.....	77

Lista alkuperäisistä artikkeleista

Tämä väitöskirja perustuu seuraaviin julkaisuihin:

- I Kerettiläinen. – Käsitteet Suomen kirkkohistoriassa. Helsinki: SKHS, 2021
- II Tietäjä Paavo Kuosmasen kääntymys ja kerettiläisyyden synty kansanuskon, kirjallistumisen ja pietismin kohtaamisena. – *Elore* 2/2023
- III Herännyt talonpoika Antti Pyykkö kirjallistumisen airuena Pielisjärvellä: rippikirjat lähteenä rahvaan kirjallistumisen ja kansanherätysten välisen suhteen tutkimuksessa. – *Ennen ja nyt* 4/2014
- IV Kirjahylly savupirtissä? Hartauskirjojen välitys, hankinta ja vieroksunta Savo-Karjalassa kustavilaisella ajalla. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2019. Helsinki: SKHS, 2020
- V Kirjakauppias Pietari Joosef Väänäsen verkostot ja elämäntyö pietistisen lukukulttuurin edistäjinä Savo-Karjalassa. – *Teologinen Aikakauskirja* 3/2022
- VI Kerettiläisten lukukulttuuri esivallan kontrollissa: Savo-Karjalan heränneiden kirjallistuminen 1820-luvun konventikkelikäräjien kuvastimessa. – (aiemmin julkaisematon)

Julkaisuihin viitataan tekstissä niiden roomalaisen järjestysnumeron mukaan.

Käytetyt lyhenteet

ES	Evangeliska Sällskapet
BFBS	British and Foreign Bible Society
RTS	Religious Tract Society
SKHS	Suomen Kirkkohistoriallinen Seura
SKHST	Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia
STKS	Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura
STKSJ	Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja
TA	Teologinen Aikakauskirja

1 Johdatus tutkimusaiheeseen

1.1 Herännäisyyden historia kirjallistumisen historiana

Oli kaunis heinäkuun päivä v. 1796. Silloisen Iisalmen pitäjän Savojärven kylän Heikkilän ja Asikkalan talojen väki oli heinää tekemässä sanottujen talojen omistamalla Telppäs-nimisellä ulkoniityllä, joka sijaitsee nykyisen höyrylaivareitin varrella lähellä Lapinlahden kirkkoa. Näkymätön, ylikuonnollinen voima painoi heidät maahan, ihmeellinen tunne valtasi heidän sydämensä, he näkivät näkyjä ja puhuivat eri kielillä. Arvostelkoon maailma tätä kertomusta, jonka luotettavuutta ei kukaan herännäisyyden vaiheisiin ja kysymyksessä olevan ajan luonteeseen perehtynyt ole epäillyt, miten hyvänsä, sanomme empimättä: se oli Jumalan ihme. Savon herännäisyyden historia, jonka alkuna tämä tapahtuma on, oikeuttaa meitä sitä väittämään.¹

Näin kuvaa Savon herännäisyyden syntyä Mauno Rosendal (1848–1917) neliosaisen historiikkiinsa *Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla* alkulehdillä. Rosendal perusti kuvauksensa iisalmelaisen talonpojan Lauri Juho Niskasen (1796–1853) vuodelle 1837 päiväämään käsikirjoitukseen *Muisto-Kirja Hengellisten asiain päälle*, joka oli levinnyt useina käsikopioina heränneiden keskuudessa.² Rosendalin välittämänä kuvaus herännäisyyden synnystä sai liikkeen parissa kanonisoidun aseman. Se on malliesimerkki herätysliikekirjallisuudessa elävistä aitiologisista myyteistä eli ryhmäidentiteettiä rajaavista syntykertomuksista, jollaisia on löydettävissä useimpien herätysliikkeiden historiakulttuureista.³

Rosendalin esitys herännäisyyden synnystä on myöhemmässä historian tutkimuksessa tullut haastetuksi. Ongelmallinen se ei ole siksi, etteikö Telppään niityn myytin taustalla voisi olla tapahtumahistoriallista pohjaa. Sen sijaan on kyseenalaistettu ratkaisu, jossa yksi herätyskuvaus monien joukosta on poimittu koko liikkeen perustavaksi helluntai-ihmeeksi ja alkusyyksi.⁴ Jo teoksen

---

¹ Rosendal 1902–1915 I, 3.

² Niskanen 1837, 3–4; Akiander 1857–1863 III, 267; Pentikäinen 1977, 23–24.

³ Huhta 2013, 198–199; Kakkuri 2014, 228–229; Kakkuri 2021, 125–126.

⁴ Pentikäinen 2014 [1982], 41–44; Huhta 2002, 95–96; Kakkuri 2014, 228–229.

kirjoitusvaiheessa Rosendal kohtasi kritiikkiä, jossa herännäisyyden katsottiin syntyneen pikemminkin varhaisempien kansanherätysten vaikutuksesta kuin itsenäisenä savolaisena ilmiönä. Tämän näkemyksen Rosendal kuitenkin torjui.⁵ Hän pitäytyi kertomuslinjassa, joka johtaa Telppään niityltä Paavo Ruotsalaisen (1777–1852) opin oikeaksi katsottua perimysjärjestystä seuraten Wilhelmi Malmivaaraan (1854–1922) ja yhdistysmuotoisen herännäisyyden syntyyn. Koska Rosendal kirjoitti oman hengenliikkeensä identiteetin historiaa, hän jätti matkan varrelta pois yhtä ja toista, jonka ei katsonut sopivan Malmivaaran johdolla uudestaan elyneen herännäisyyden luonteeseen tai julkisuuskuvaan.⁶

Siinä missä Rosendalin historiikkia on arvosteltu herännäisyyden synnyn syiden osalta, hänen tulkintansa syntyneen herätyksen vaikutuksista on jäänyt vähemmälle huomiolle. Historiikkinsa ensimmäisen osan päättävässä ”Jälkikatsahduksessa” Rosendal pohdiskelee herännäisyyden kansallista merkitystä lavean maalailevalla otteella korostaen liikkeen talonpoikaista luonnetta. Samalla hän palaa historiikkinsa lähtökohtaan, L. J. Niskasen *Muisto-Kirjaan*, ja antaa siitä seuraavan arvion:

Alusta alkaen ja kenenkään heitä siitä huomauttamatta tiesivät heränneet talonpojat, miten tärkeä se taistelu oli, johon he olivat antautuneet. Parempaa todistusta siihen, kuin L. J. Niskasen ”Hengellisten asiain muistokirja”, ei voi kukaan vaatia. Aikana, jolloin oppineet miehemme eivät tiedä herännäisyydestä paljon mitään eikä kukaan ajattelekaan sen vaiheitten säilyttämistä jälkimaailmalle, ryhtyy oppimaton talonpoika kirjoittamaan laveaa historiaa 19 vuosisadan pietismistä ja sen johtavista henkilöistä tarkkaan seuraten liikkeen leviämistä seudusta toiseen, sen suhdetta maallisen ja kirkollisen vallan edustajiin, siinä syntyvien eri suuntien opillisiin eroavaisuuksiin, sanalla sanoen kaikkia sen huomattavimpia vaiheita.⁷

Rosendalin vuolaat keuhut on syytä asettaa aikansa kansallisen historiakulttuurin viiteyhteyteen, jossa valtiollisesta itsenäisyydestä haaveileva kansakunta rakensi kertomusta Suomen kansan historiasta perustellakseen olemassaoloaan ja oikeuttaakseen itsenäistymispyrkimyksiään.⁸ Vuosisadan taitteessa Rosendalin ohella myös hänen kirjeenvaihtotoverinsa Juhani Aho (1861–1927) kirjoitti herännäisromaaninsa *Heränneitä* (1894) sekä *Kevät ja takatalvi* (1906), jotka osaltaan olivat liittämässä Savon herännäisyyttä kansallisen heräämisen suurempaan kertomukseen.⁹ Samoihin aikoihin Suomen sivistyneistö osoitti ihailuaan myös Pietari Päivärinnan (1827–1913), Heikki Meriläisen (1847–1939)

---

⁵ Rosendal 1902–1915 I, 5–6.

⁶ Huhta 2001, 158–167, 195–202; Viitaniemi 2009, 150–158.

⁷ Rosendal 1902–1915 I, 397–398.

⁸ Ks. Jalava, Kinnunen & Sulkunen 2013, 9–18.

⁹ Huhta 2001, 179–183; Sulkunen 2013.

ja Kauppi-Heikin (1862–1920) kaltaisille kansankirjailijoille.¹⁰ Tuona aikana mielikuva itseoppineista talonpojista oman hengenliikkeensä historian kirjoittajina oli käyttöarvoltaan valtaisa.

Rosendalin ylistäviä sanoja Niskasen *Muisto-kirjasta* ei tule kuitenkaan sivuuttaa vain kansallisen historiakulttuurin ajan oikkuna. Nostamalla Niskasen rinnalle muitakin kirjoittavia talonpoikia Rosendal tuli suomalaiskansallisen fantasian ohella kuvanneeksi tapahtumahistorian pintakuohujen taustalla hitaasti edenneen rahvaankulttuurin muutosprosessin, kirjoittavien talonpoikien esiinmarssin. Rosendalin ”Jälkikatsahdus” jatkuu:

Samaa todistavat Poikosen elämäkerta ja Matti Paavolan muistiinpanot, joista niinikään olemme ennen maininneet, puhumatta muiden talonpoikien näinä aikoina kirjoittamista, herännäisyyttä koskevista miltei lukemattomista kirjeistä, jotka kaikki todistavat, kuinka kallis tämä asia oli kansalle, ja kuinka elävästi se käsitti sen merkityksen.¹¹

Renki Juhana Poikonen (1796–1867) oli Niskasen kiistakumppani, joka vanhoilla päivillään kirjoitti oman elämäkertansa vastineeksi Niskasen kirjoitukselle.¹² Rukoilevaisalueilla vaikuttanut talollinen Matti Paavola (1786–1859) jätti puolestaan jälkeensä laajan kirjallisen jäämistön hengellisiä kirjoitelmia ja virsiä.¹³ Heränneiden talonpoikien kirjoitelmista vaalituimmiksi aarteiksi ovat päätyneet Paavo Ruotsalaisen sanelemat ja kirjoittamat¹⁴ kirjeet, jotka ovat levinneet ensin käsikopioina ja myöhemmin painettuina kokoelmina yhä uusien sukupolvien hartauslukemistoksi.¹⁵

Mauno Rosendal ei ole jäänyt tämän havahtumisensa kanssa yksin. Hänen haltioitumiselleen heränneiden talonpoikien kirjoitusten äärellä tarjoaa eräänlaisen rinnakkaisilmiön 2000-luvulla vilkastunut monitieteinen ja kansainvälinen kiinnostus kouluja käymättömiä kansankirjoittajia ja heidän kirjoituksiaan kohtaan. Ruotsissa alettiin jo 1970-luvun lopulla kartoittamaan kansanihmisten päiväkirjoja; innostus vastaavia aineistoja kohtaan levisi vuosisadan lopulla eri puolille Pohjois-Eurooppaa. Siellä missä itseoppineiden kansanihmisten kirjoituksia on ryhdytty inventoimaan, niitä on yleensä eri arkistoista myös löytynyt odotettua runsaammin.¹⁶ Nämä aiemmin vähälle huomiolle jääneet aineistot ovat 2000-luvulla keränneet ympärilleen eri maiden tutkijoita paitsi historiantutkimuksen eri aloilta, myös esimerkiksi

---

¹⁰ Lassila 2008; Stark 2008.

¹¹ Rosendal 1902–1915 I, 398.

¹² Koskimies 1980; Kuusmin 2013a, 79–80; Kuusmin 2013b, 111–112.

¹³ Akiander 1857–1863 VII, 473–524; Heino 1976, 25–28.

¹⁴ Ruotsalaisen kirjeistä ja kirjoitustaidosta tarkemmin, ks. Luku 3.3.

¹⁵ Ks. Kares & Suurkari 1937, 3–6; Elenius 2005, 6–7.

¹⁶ Kauranen 2013, 20–22.

kirjallisuudentutkimuksen, folkloristiikan, uskontotieteen ja historiallisen kielentutkimuksen parista.¹⁷

Suomalaisen rahvaan kirjoituskulttuuriin laajasti perehtynyt Anna Kuismin on luokitellut itseoppineita kansankirjoittajia taustansa puolesta kuuteen ryhmään, joista yhden muodostavat juuri herätyksiliikkeiden vaikuttajat.¹⁸ Kirjoittavat heränneet talonpojat näyttäisivät siis olleen säädysään kirjallistumisen etujoukoissa – ja samalla myös osa laajempaa yleiseurooppalaista kulttuurista muutosprosessia. Myös Mauno Rosendal kiteytti pohdiskelunsa kirjoittavista talonpojista tulkinnaksi kansanherätyksistä rahvaan kirjallistumisen katalyyttinä:

Eikä ollut Niskanen ainoa kansan mies, johon herännäisyys tuolla tavoin vaikutti. Se herätti lukuhaluja, kehitti lukutaitoa, laski kynän monen työmiehen karkeaan käteen, joka ei sitä niinä aikoina muuten olisi löytänyt, neuvoi johdonmukaisesti ajattelemaan ja henkistä omaisuutta kokoamaan.¹⁹

Kun Rosendalin historiikin ensimmäistä osaa lukee takaperoisesti loppuluvusta alkaen, se näyttäytykin kansanherätyksen synnyn ohella myös kansan kirjallistumisen syntykertomuksena. Sekä Savon herännäisyyden historiasta että rahvaan kirjallistumisesta on runsaasti tutkimusta, mutta tarkempaa analyysiä näiden ilmiöiden keskinäisestä suhteesta ja kietoutumisesta toisiinsa on niukasti. Tässä artikkeliväitöskirjassa tarkastelen Savo-Karjalan talonpoikaisen herännäisyyden syntyä 1700–1800-lukujen taitteessa kansan kirjallistumisen näkökulmasta

1.2 Kerettiläisten pietistisen lukukulttuurin ääriviivat

Jo ennen Mauno Rosendalia 1800-luvun sanomalehtikirjoittelussa oli kiinnitetty huomiota heränneiden muusta väestöstä poikkeavaan lukuharrastuneisuuteen. Vuonna 1848 *Suometaressa* käytiin keskustelua kirkollisen kansanopetuksen uudistustarpeesta ja esitettiin argumentteja rahvaankoulujen perustamisen puolesta. Kirjoittajille kirkollisen kansanopetuksen tulokset näyttäytyivät lähinnä hapuilevana katekismuksen ulkolukuna, kun taas ulkomailla jo perustetut rahvaankoulut olivat kyenneet iskostamaan rahvaan mieliin paitsi sujuvampaa lukutaitoa myös laajempaa koulusivistystä.²⁰ Debatissa jäsenyvä jakolinja

---

¹⁷ Esim. Lorenzen-Schmidt & Poulsen (toim.) 2002; Lyons (toim.) 2007; Kuismin & Driscoll (toim.) 2013.

¹⁸ Kuismin 2013b, 104–105.

¹⁹ Rosendal 1902–1915 I, 400.

²⁰ Suometar 5/4.2.1848 & 6/11.2.1848 *Löytyykö Suomesta rahvaankouluja? I-II*; Suometar 14/7.4.1848 & 16/22.4.1848 *Tarvitaanko Suomessa rahvaankouluja? I-II*. Kansanopetuksen kehittämisyhtymästä 1800-luvun alun Suomessa: Tiimonen 2001; Kaarninen 2007, 234–243; Valtonen 2020.

perinteisen kirkollisen kansanopetuksen sekä toisaalta rahvaankoulujen edustaman uudenaikaisemman opetuksen välillä vastaa varsin hyvin myöhempien tutkijoiden tekemää jaottelua kirkollisen sekä modernin lukutavan tai lukukulttuurin välillä. Kansan kirjallistumista onkin selitetty siirtymäksi uskonnollisesta katekismuksen ulko- ja toistolukemisesta yhä uusille teksteille avoimeen moderniin lukutapaan ja funktionaaliseen lukutaitoon.²¹

Tämän kaksinapaisen mallin lisäksi *Suomettaressa* viitattiin kuitenkin ohimennen vielä kolmanteen, nähtävästi yleisesti tunnettuun ryhmään, nimittäin ”kerettiläisiin”, jotka erosivat kirjallisilta taidoiltaan ja katekismustiedoiltaan muusta kirkollisen kansanopetuksen piirissä olleesta rahvaasta:

Asian kokenut muka tietää että tuskin muilta kuin ”kerettiläisiltä” saapi kristillisyyttä kysyessänsä muuten vastausta kuin jos ei kysy katkesmuksen kysymyksillä, jollon lapsi latelee ulkomuistilta katkesmuksen vastauksenki sanasta sanaan. Tämän kirjoittaja on ollut monet vuodet Rippikouluissa papilla apuna semmosessa seurakunnassa, jossa jo muinosista ajoista on ollut luvun harrastavia kirkkoherroja, jotka joka paikassa (kyläluvuilla y.m.) ovat kehottaneet rahvasta ahkeraan kirjalukuun ja suurimmalla innolla siihen opettaneetki. Kuitenki on rippilapsista siinäkään seurakunnassa tuskin neljäs osa taitanut selvästi sisästälukea, tuskin sama verta taitanut koko Katkesmustansa ulkomuistiltakaan, enimmäkseen ei paljon päälle pienen Katkesmuksen.²²

Tämä koruton kertoma vastaa varsin hyvin uusimman lukutaitotutkimuksen käsitystä siitä, ettei kirkollinen kansanopetus onnistunut vielä laajemmassa mitassa opettamaan funktionaalista lukutaitoa suomalaisille.²³ Nykylukijalle sen sijaan jää epäselväksi, keitä olivat nämä luetun ymmärtämisessä muuta rahvasta paremmin suoriutuneet ”kerettiläiset”.

Hieman yllättäen näyttäisi siltä, että 1800-luvun alkupuoliskolla kerettiläisiksi kutsuttiin juuri Savo-Karjalan heränneitä.²⁴ Kyseisen pilkkanimen lisäksi myös käsitys heränneiden poikkeuksellisen hyvistä kirjallisista taidoista oli laajemminkin tunnettu, mikä ilmenee *Suomettaressa* vuonna 1847 julkaistuista maakuntakirjeestä:

Pieksämäkeläiset ovat myös jotenkin hyviä kirjan lukijoita. Ostelevatkin vähin itselleen aina uusia kirjoja. Sanoa en taida kuitenkaan, jos luku täällä enemmän kun ehkä muuallaki on niin hyvällä kannalla, jotta kaikki myös ymmärtäisivät lukunsa, paitsi ne niin nimitetyt heränneet, joita Pieksämäenkin seurakunnassa on paljon; ne varmaasti ymmärtävät kaikkia, mitä lukevat. Näitä

---

²¹ Esim. Häggman 2007, 214–220.

²² Suometar 14/7.4.1848 *Tarvitaanko Suomessa rahvaankouluja?*

²³ Leino-Kaukiainen 2007; Laine & Laine 2010.

²⁴ Rapola 1958.

uskolaisia alkoi tännekin noin 12:ta vuotta takaperin enemmän si'etä. Tämän uskon vimmauksen ensi aikoina tuli moni mielettömäksi. Hulluja kuletettiin yhä pappein luokse; heille oli suuri vastus näistä raukoista. Kumma oli näinä aikoina nähdä, miten pienet 5 ja 6 vuotiset lapsetkin pari kolme kertaa vuorokaudessa vaipuivat kielillä puhumaan, siitä unesta aina sitte herättyänsä kertoen Taivaan ja helvetin nähneensä, sen ja sen vielä elävistä ihmisistä siellä ja siellä, milloin rajalla selin eli kasvoin sinne taikka tänne, milloin enkeleitten keskellä taivaan ihanuudessa ruusut ja palmut kädessä, milloin taas ikuisessa tuskassa kadotuksen polttavassa tulen liekissä. – – Nyt ovat nämät kerettiläiset, joten heitä myös haukutaan, tasoittuneet oikeiksi jumaliksi ihmisiksi, jotta ilolla ja todella saattaa sanoa heidän olevan parhaimmat kaikista seurakunnan jäsenistä.²⁵

Huomionarvoista on, että vaikka kerettiläiset esitellään jälleen laadullisesti muita parempina lukijoina, heidän kokoontumisiaan ei kuvata varsinaisesti minään lukuharjoituksina: hengellisyys niissä näyttäytyy ekstaattiselle kokemuksellisuudelle rakentuvana hurmoksena. Hahmoteltaessa näkökulmaa Savo-Karjalan heränneiden talonpoikien kirjallistumisen tutkimiselle pelkästään kirjallisiin taitoihin tai kirjanomistukseen keskittyminen ei siis riitä huomioimaan tarkasteltavan ilmiön koko luonnetta. Tutkimusnäkökulmaa on etsittävä kansanherätysten ja rahvaan kirjallistumisen leikkauspinnalta sekä näihin liittyvistä tutkimustraditioista.

1.3 Tutkimustehtävä ja väitöskirjan rakenne

Tämä artikkeliväitöskirja tarkastelee Savo-Karjalan talonpoikaisen herännäisyyden syntyä kansan kirjallistumisen ja kansanherätysten välisen vuorovaikutuksen näkökulmasta. Artikkeleista ensimmäinen *Kerettiläinen* poikkeaa käsittelytavaltaan sekä aikarajauksiltaan muista. Se on väitöskirjan käsitehistoriallisen taustaluku, joka perustelee 'kerettiläisyyden' valinnan tutkimuksen avainkäsitteeksi, johon myös olennaisesti liittyy kirjallistumisen näkökulma. Viisi muuta artikkelia ovat tapaustutkimuksia, jotka valottavat eri näkökulmista kansanherätysten ja rahvaan kirjallistumisen välistä suhdetta Savo-Karjalassa. Kunkin artikkelin tiivistelmä ja keskeiset tutkimustulokset esitellään luvussa 4.

Luvussa 5 artikkelien tutkimustulosten pohjalta rakennetaan kokonaiskuva kerettiläisyyden synnystä pietistisenä lukukulttuurina. Liityn Daniel Lindmarkin hahmottelemaan tapaan ymmärtää lukukulttuuri siten, että sitä määrittäviä ominaispiirteitä ovat lukemisen sisältö (*content of reading*), lukemisen

---

²⁵ Suometar 25.5.1847 No 21 *Pari kuukautta matkalla Savossa ja Karjalassa*.

organisaatio (*organisation of reading*), lukemisen päämäärä (*aim of reading*) ja lukemisen funktiot (*function of reading*). Viidentenä näkökulmana Charlotte Appel ja Morten Fink-Jensen ovat ehdottaneet huomioimaan vielä lukutaidon opetuksen (*teaching of reading*).²⁶ Vastaavasta näkökulmasta on aiemmin tarkasteltu Norlannin uuslukijaisuutta (*nylåsariet*)²⁷ ja Norjan haugelaisuutta²⁸. Vertaamalla Savo-Karjalan kerettiläisyyttä näihin samanaikaisiin sisarliikkeisiin, kysymyksenasettelu kansanherätyksen ja kirjallistumisen välisestä suhteesta asettuu samalla kansallisen näkökulman sijaan laajempaan skandinaaviseen viitekehykseen.

Tämän väitöskirjan tavoitteena on paitsi tuottaa uutta tietoa herännäisyyden synnystä kirjallistumisen näkökulmasta, myös uudelleenarvioida aiempia tulkintoja herännäisyyden synnystä. Mauno Rosendalista alkaen herännäisyyden historiakulttuurissa vaalitululle herännäisyyden syntykertomukselle esitetään kriittinen kysymys: mikäli herännäisyys syntyä selitetään perinteiseen tapaan Paavo Ruotsalaisen erityislaatuisuudella, minkä takia vuoden 1796 Telppään niityn ihmeen jälkeen kesti yli kaksikymmentä vuotta, ennen kuin esivallan puuttumiskynnys ylittyi 1820-luvulla? Kirjallistumisnäkökulman tarjoamaa vaihtoehtoisia selitysmallia kansanherätyksen synnylle arvioidaan luvussa 6, jossa tämän tutkimuksen tuloksia toisaalta asetetaan myös vuoropuheluun aiempien akateemisten tutkijoiden käyttämien kansanherätyksen synnyn sosioekonomisten selitysmallien kanssa.

1.4 Tutkimuksen rajaukset

Savo-Karjalan talonpoikainen herännäisyys. Tässä tutkimuksessa Savo-Karjalan talonpoikainen herännäisyys ymmärretään organisoituneen herätysliikkeen sijaan pietistiseksi hurskauselämän muodoksi ja eri paikkakuntien heränneiden väliseksi löyhäksi verkostoksi. Tutkittavalla ajanjaksolla Savo-Karjalan herännäisyys eli dynaamisessa muutoksen tilassa etsien identiteettiään ja yhteisen uskontulkinnan alle mahtuvan joukon rajoja. Vaikka kansanherätyksillä oli paikallisesti omat alkunsa ja johtajansa, 1820-luvulle tultaessa liikkeen johtohahmoksi ja opilliseksi auktoriteetiksi kohosi Nilsiään asettunut talonpoika Paavo Ruotsalainen. Herännäisyys löysi 1800-luvun alussa kannattajakuntansa pienistä itsenäistymässä olleista kappeliseurakunnista. Herätyksen varhaisia paikallisia johtajia olivat Lapinlahden Savojärven kylällä Juho Puustijärvi eli Lustig (1771–1833), joka oli varttunut Tornionjokilaakson viklundilaisuuden

---

²⁶ Lindmark 2004, 218–219; Appel & Fink-Jensen 2011, 9–11. Ks. luku 2.2.

²⁷ Lindmark 1992, 99–113; Lindmark 1997, 11–25; Lindmark 2004, 217–219;

²⁸ Haukland 2014.

piirissä, sekä Nurmeksen Alakeyrytyssä 1800-luvun alkuvuosina herätykseen tullut entinen tietäjä Paavo Kuosmanen (1761–1837). Suomen sodan jälkeen Kuopioon muodostui säätyläistäustainen heränneiden piiri, jossa vaikutti kirjakauppiaan uralle päätynyt talonpoika Pietari Joosef Väänänen (1781–1846). Esivallalle herännäisyys näyttäytyi ensimmäistä kertaa lähes koko Savo-Karjalan läänin laajuudella vaikuttavana ilmiönä 1820-luvulla, jolloin heränneitä vastaan käräjäitiin konventikkeliplakaatin (12.1.1726) nojalla ja tuomiokapituli puuttui Henrik Renqvistin (1789–1866) viranhoitoon Liperissä. Tässä vaiheessa heränneiden johtajina näyttäytyivät Pielisen Karjalassa Antti Pyykkö (1784–1832) sekä Antti Timonen (1786–1863) ja Savon suunnalla Ruotsalaisen rinnalla iisalmelaiset L. J. Niskanen ja Juhana Poikonen.²⁹

Herännäisyyden historiaa on kirjoitettu ystävyysuhteiden ja välirikkojen historiaksi. Ruotsalaisen johdolla Savo-Karjalan heränneet ajautuivat 1820–30-luvuilla erimielisyyksiin Henrik Renqvistin ja Margareetta Högmanin (1786–1849) rukoilevaissuuntien kanssa. Suuriruhtinaskunnan laajuinen ilmiö herännäisyydestä alkoi kehittyä 1830-luvulla, kun Savon heränneet talonpojat ystävystyivät Pohjanmaan pappisjohtoisen herätyksen kanssa. Vuonna 1840-luvulla teologiset painotuserot ikävöivän ja omistavan uskon välillä ajoivat Ruotsalaisen johtamat heränneet välirikkoon F. G. Hedbergin (1811–1893) evankelisen suunnan kanssa.³⁰ Tämän tutkimuksen keskittyessä Savo-Karjalan herännäisyyden syntyvaiheisiin, edellä kuvattu myöhempi kansanherätysten jakautumisen historia rajautuu pääosin tarkastelun ulkopuolelle.

Kustavilainen aika ja autonomian ajan alku epookkeina. Temaattisen lähestymistapansa vuoksi tämän tutkimuksen aikarajaus on joustava, minkä ilmaisee jo pääotsikon väljä aikajänne: ”kustavilaiselta ajalta konventikkelikäräjille”. Vaikka tarkastelu monilta osin tihentyy 1820-luvulla heränneitä vastaan käynnistettyihin oikeustoimiin ja niihin johtaneeseen kehitykseen, monen kirjallistumisen ja kansanherätysten välisen suhteen kannalta olennaisen juonteen osalta tutkimus on tarpeen aloittaa 1700-luvun puolelta ja toisaalta ulottaa myös Savon konventikkelikäräjiä seuranneeseen aikaan. Sattumalta näin tarkasteltava ajanjakso vastaa melko hyvin Eric Hobsbawmin poliittisen historian klassikossa *The Age of Revolution: Europe 1789–1848* (1962) käyttämää epookin nimeä ”vallankumousten aika”, joka siis ylsi vuoden 1789 Ranskan suuresta vallankumouksesta Euroopan hulluun vuoteen 1848.³¹ Vaikka Eurooppaa ravistelleet mullistukset tapahtuivat kaukana Savo-Karjalan savupirteistä, niiden seurausvaikutukset löivät kyllä laineitaan suomalaisenkin

---

²⁹ Herännäisyyden varhaisvaiheista yleisellä tasolla, esim. Kuurne 1946; Remes 1995; Ruokanen 2002. Alkuperäislähteisiin perustuu laajimmin: Pentikäinen 2014.

³⁰ Remes 1995; Ruokanen 2002; Santakari 2003.

³¹ Hobsbawm 1962.

rahvaan todellisuuteen.³² Tässä yhteydessä on kuitenkin luontevampaa puhua vallankumousten ajan sijaan kustavilaisesta ajasta ja autonomian ajan alusta.

Kustavilaisen ajan voi katsoa alkaneen Kustaa III:n vuoden 1772 vallankaappauksesta, joka päätti vuodesta 1719 asti kestäneen säätyvaltiopäiväjohtoisen vapauden ajan Ruotsin valtakunnan historiassa. Kustavilaisen ajan valtopoliittiseen strategiaan kuului hallitsijan tukeutuminen alempiin säätyihin ohi aateliston, mutta toisaalta myös valtakunnan perifeeristen alueiden vahvistaminen. Itäisessä Suomessa tämä näkyi konkreettisesti muun muassa tieverkoston kehittämisenä, Savo-Karjalan läänin perustamisena vuonna 1775 ja kaupunkioikeuksien palauttamisena läänin hallintoresidenssiksi valitulle Kuopiolle vuonna 1782. Useita yhteiskunnallisia uudistuksia ajaneen Kustaa III:n muita saavutuksia olivat muun muassa painovapausasetus 1774, Vaasan hovioikeuden perustaminen 1776 sekä Yhdistys- ja vakuuskirja vuodelta 1789, joka paransi talonpoikaissäädyn asemaa, mutta toisaalta lisäsi myös kuninkaan valtaoikeuksia.³³

Vaikka Suomen osalta kustavilainen aika päättyi hallintohistoriallisena epookkina Suomen sodan päättäneeseen Haminan rauhaan vuonna 1809, kulttuurihistoriallisena ajanjaksona se on mielekästä ymmärtää väljemmin: monet kustavilaisen ajan uudistukset pantiin alulle jo vapauden ajalla, ja toisaalta aikakauden vaikutus jatkui vielä pitkään autonomian aikanaikin. Kun Suomi liitettiin Venäjään autonomisena suuriruhtinaskuntana, käytössä säilyi Ruotsin vallan aikainen lainsäädäntö. Kirkollisen elämän kannalta oli keskeistä, että valistusaatteista kiinnostunut Aleksanteri I harjoitti hyvin sallivaa uskontopoliitikkaa ja antoi tukensa Ruotsin emokirkosta itsenäistyneelle Suomen luterilaiselle kirkolle, jonka ensimmäiseksi arkkipiispaksi vihittiin Jacob Tengström (1755–1832). Tutkittavan ajanjakson loppupuolella yhteiskunnallinen ilmapiiri alkoi kiristyä, kun vuonna 1823 venäläistämispoliitikasta tunnettu Arseni Zakrevski (1786–1865) nimitettiin Suomen kenraalikuvernööriksi ja edeltäjänsä konservatiivisempi Nikolai I:n (1796–1855) nousi valtaan vuonna 1825.³⁴

Savo-Karjala talonpoikaisena kulttuurialueena. Maantieteellisesti tässä tutkimuksessa liikutaan pääosin Savo-Karjalan läänin (1775–1831) alueella, mutta maantiede toimii rajausperiaatteena lähinnä rajatessa tarkasteltavien heränneiden joukkoa. Esimerkiksi Savo-Karjalaan kurottuvia kirjavälitysverkostoja kartoitettaessa läänin ja valtakunnankin rajoja on tarpeen ylittää. Tutkittavalla ajanjaksolla Savo-Karjalan läänin alueella ehti toteutua useita merkittäviä uudistuksia, kuten maantien valmistuminen Kuopiosta Ouluun ja

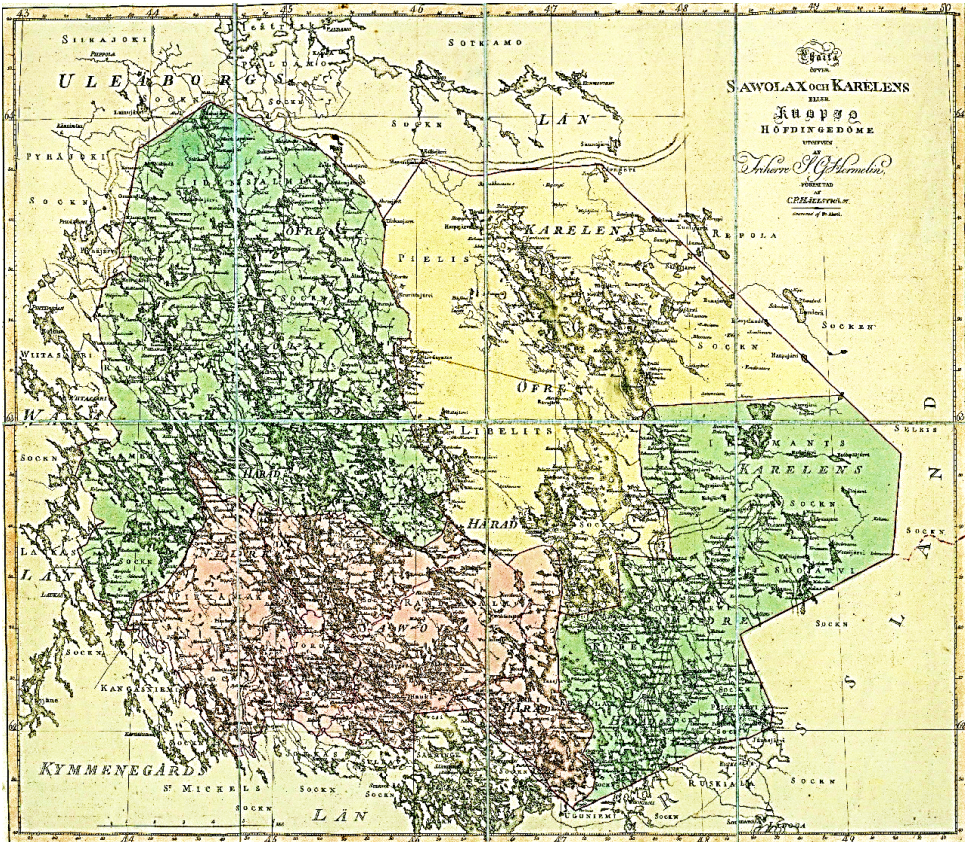
---

³² Tästä näkökulmasta Suomen 1700–1800-lukujen taitteen historiaa on tarkastellut mm. Matti Klinge teoksessaan *Napoleonin varjo: Euroopan ja Suomen murros 1795–1815*. Klinge 2009.

³³ E. W. Juva 1965, 275–366; Nygård 2005; Tandefelt 2011.

³⁴ Engman 2009; Ekman 2013; Kalleinen 2023.

Vaasaan 1700-luvun lopulla. Vaikka rautamalminruukkeja perustettiin eripuolille länniä suotuisien vesistöjen äärelle, rahvaan päaelinkeinona säilyi kaskiviljely ja tyypillisenä asuinsijana savupirtti koko tutkimusjakson ajan.³⁵

Kuva 1 Savo-Karjalan läänin kartta vuodelta 1799. Sekä Savo että Karjala oli jaettu yliseen ja aliseen kihlakuntaan, tosin tutkimusjakson aikana kihlakuntien rajat ja nimet muuttuivat aika ajoin. Kuva: Avoimen tiedon keskus / Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-200910284286>

³⁵ Wirilander 1989; Juvonen 2006.

2 Tutkimuksen viitekehys ja keskeiset käsitteet

2.1 Herännäisyys pietismin tutkimuksen kentässä

Herännäisyys ja herätysliikehistoria. Suomalaisessa herätysliikkeiden tutkimustraditiossa termillä herännäisyys on viitattu ainakin neljään hieman erimerkityksiseen käsitteeseen. Ensinnäkin herännäisyyttä on käytetty synonyyminä pietismille, jolloin se on ollut yläkäsite kaikille kansanherätyksille Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla.³⁶ Toiseksi on puhuttu ajallisesti eritellen ”varhaisemmasta herännäisyydestä”, millä on viitannut Lounais-Suomen 1700-luvun jälkipuoliskon kansanherätyksiin. Kolmanneksi edellä mainitusta on haluttu erottaa ”myöhäisempi herännäisyys”, millä on tarkoitettu Paavo Ruotsalaisen ja Pohjanmaan heränteen papiston johtamaa Savon ja Pohjanmaan herännäisyyttä, jonka kukoistuskauti ajoittui 1830–50-luvuille.³⁷

Neljänneksi herännäisyyden on laskettu olevan ”yksi viidestä”³⁸ edelleen luterilaisen kirkon piirissä vaikuttavasta järjestömuotoisesta herätysliikkeestä, jolla on kyllä juurensa kaikissa edellä mainituissa ”herännäisyyksissä”, mutta jonka varsinaisena perustajana voidaan silti pitää Wilhelmi Malmivaaraa (1854–1922). Malmivaaran johdolla herännäisyydelle luotiin 1800-luvun lopulla sen keskeiset instituutiot: Kustannus Oy Herättäjä (myöhemmin Herättäjä-Yhdistys), vuosittaiset herättäjäjuhlat, oma aikakauslehti, omat kansanopistot sekä hengellistä identiteettiä rajaavaksi laulukokoelmaksi uudistetut Siionin virret.³⁹ Tämän väitöskirjan artikkeleissa herännäisyydellä tarkoitetaan lähtökohtaisesti 1800-luvun alun Savo-Karjalan talonpoikaista kansanherätystä ja löyhää verkostoa, josta aikalaislähteiden tavoin saatetaan synonyymisesti puhua myös kerettiläisyytenä.

---

³⁶ Tässä merkityksessä ’herännäisyys’ kattaa kuta kuinkin sen uskonnollisten liikkeiden kirjon, jonka Matthias Akiander sisällytti lähdejulkaisuunsa *Historiska Upplysningar om Religjöså rörelserna i Finland i äldre och senare tider* (1857–1863). Akiander 1857–1863 I–VII.

³⁷ Esim. Ylikangas 1979, 19–29; Murtorinne 2020, 448.

³⁸ Viiden herätysliikkeen laskuopin taustasta ja ongelmallisuudesta, ks. Huhta 2013, 197.

³⁹ Viitaniemi 2009, 16; Huhta 2013, 198–199; Kakkuri 2021, 122–128.

Herännäisyyden historiaa on sen edellä kuvatuissa merkityksissä tutkittu jo kolmella vuosisadalla. Vaikka tutkimusote ei aina ole täyttänyt edes oman aikansa tieteellisyuden vaatimuksia, on kiinnostus herännäisyyden historiaan ollut vähintäänkin palvelemaan lähdeaineistojen keräämistä ja tallettamista.⁴⁰ Herätysliikehistorian tutkimuksia on ryhmitelty tutkimusotteeltaan kirkko- ja oppihistoriallisiin sekä toisaalta sosiaali- ja yhteiskuntahistoriallisiin tutkimuksiin.⁴¹ Vaikka herännäisyyden historiaa on tutkittu runsaasti, huomio on keskittynyt voittopuoleisesti Paavo Ruotsalaisen uskonkäsitykseen ja henkilöhistoriaan.⁴² Viimeisin 1800-luvun alun kansanherätyksiä koskeva akateeminen historiantutkimus on keskittynyt Henrik Renqvistiin ja rukoilevaisuuteen.⁴³ Savon herännäisyyden syntyvaiheiden kannalta keskeisiä historiantutkimuksia ovat edelleen Elina Pentikäisen alun perin jo vuonna 1982 valmistunut lisensiaattitutkimus *Kansanhurmoksista herätysliikkeeksi: Pohjois-Savon herännäisyyden muodostuminen 1790–1820-luvuilla* (2014) sekä Juha Siltalan *Suomalainen ahdistus* (1992), joka rakentaa psykohistoriallisen kokonaistulkinnan herännäisyydestä.⁴⁴

Pietismi. Pietismin määrittelyssä klassikoksi on muodostunut Johannes Wallmanin kaksijakoinen määritelmä, jossa pietismi voidaan ymmärtää joko laveassa tai suppeammassa merkityksessä. Laveasti ymmärrettynä pietismi oli reformaatiota seuranneen kolmannen sukupolven protestanttien piirissä virinnyt hurskausliike, jossa Johann Arndtin (1555–1621) kaltaisten teologiien ja hartauskirjailijoiden innoittamana pyrittiin herättämään puhtaana vaalittu luterilainen oppi yksilötasolla hengellisesti eläväksi. Puolestaan suppeasti ymmärrettynä pietismissä oli kyse Philipp Jacob Spenerin (1635–1705) ja August Hermann Francken (1663–1727) johdolla järjestäytyneestä kirkon uudistusliikkeestä, jonka varhaisia keskuksia olivat Frankfurt, Leipzig ja Halle. Erotuksena tästä kirkon yhteydessä pysyneestä maltillisesta pietismistä tutkimuksessa on puhuttu lisäksi separatismiin taipuvaisesta yltiö- eli radikaalipietismistä. Hallelaisen pietismin piirissä varttuneen mutta siitä irtautuneen Nicholais Ludvig von Zinzendorfin (1700–1760) perustaman herrnhutilaisuuden (*Unitas Fratrum, Herrnhuter Brüdergemeine*) paikka pietismin käsitteen suojissa on ollut kiistanalainen.⁴⁵

---

⁴⁰ Huhta 2001, 23–30.

⁴¹ Ks. Hartikainen 2005, 10–16; Kimanen 2008, 176–182; Huhta 2013, 202–205.

⁴² Paavo Ruotsalaisen opinkäsityksestä on tehty kaksi väitöstutkimusta: Jonzon 1935; Nyman 1949. Ukko-Paavon muuttuvasta historiakuvasta, ks. Huhta 2004.

⁴³ Pirinen 2003; Hartikainen 2005; Laine & Perälä 2005; Kimanen 2008.

⁴⁴ Siltala 1992; Pentikäinen 2014. Herännäisyyden historiasta on lisäksi useita yleistajuisia esityksiä, jotka itsenäisen lähdeaineiston sijaan pohjautuvat lähinnä aiempaan kirjallisuuteen sekä julkaisemattomiin opinnäytetöihin. Esim. Remes 1995; Ruokanen 2002.

⁴⁵ Wallman 1997, 11–16. Tarkemmin pietismin määrittelystä ja tutkimushistoriasta, esim. Strom 2002; E. Laine 2011, 126–132.

Uudemmassa tutkimuksessa tämä Wallmanin sinänsä käyttökelpoinen määritelmä on tullut myös haastetuksi. Siinä missä vanhastaan pietismi on nähty luterilaisen uskon siirtymisenä päästä sydämeen, uudemmassa tutkimuksessa on korostettu pietismin vaikutteiden tulleen luterilaisen teologian ytimen sijaan pikemminkin sen liepeiltä. Saksalainen pietismi ei ollut suinkaan ainoa reformaatiota seurannut kirkon hengellinen uudistusliike, vaan se sai vaikutteita jo sitä edeltäneistä englantilaisesta puritaanisuudesta, alankomaalaisesta hurskausliikkeestä (*Nadere Reformatie*) sekä erinäisistä esoteerisuuden, spiritualismin ja mystiikan virtauksista, kuten Jakob Böhm (1575–1624) kirjoituksista.⁴⁶ Perustellusti voidaan myös väittää, ettei radikaalipietismi ollut niinkään poikkeama kirkollisen pietismin valtaumasta vaan pikemminkin pietismin yleisin ilmenemismuoto, jonka suuntaukset vain jäivät luonteensa vuoksi maltillisempaa linjaa lyhytikäisemmiksi.⁴⁷ Uudemmassa tutkimuksessa on kansallisten näkökulmien sijaan korostunut uuden ajan alun protestanttisten herätyskristillisten liikkeiden ylijärjestyminen ja vuorovaikutteisuus, jolloin on osoittautunut hedelmälliseksi tarkastella paitsi herrnhutilaisuutta myös angloamerikkalaista evankelikaalisuutta ja metodismia pietismin vaikutushistorian viitekehyksessä.⁴⁸

Jos pietismin käsitteellistäminen on ollut haasteellista sen myöhemmille tutkijoille, oli se sitä myös aikalaisille. Terminä pietismi oli alkujaan hurskasteluun (lat. *pietas*, hurskaus) viittaava pilkkanimitys, jollaisena se tunnettiin myös Ruotsissa ja Suomessakin.⁴⁹ Kun pietismin vaikutteet levisivät Pohjolaan sosiaalisten kontaktien ja käänöskirjallisuuden välityksellä, aikalaiset eivät välttämättä hahmottaneet ilmiön kytköksiä juuria saksalaiseen pietismiin. Vastustajien taholta hurmoksellisia herätyksiä tulkittiin eräänlaisiksi tartuntataudeiksi, joiden leviämistä tuli hillitä. Tyypillisesti ruotsinkielisissä lähteissä kansanherätyksistä puhutaan erilaisilla hurmahenkisyyteen (*entusiasm*, *swärmeri*), lahkolaisuuteen (*kätterism*, *sekteism*) tai vääroppisuuteen (*villolära*, *villfarelse*) viittaavilla nimityksillä.⁵⁰ Tämän väitöskirjan artikkeli I selventää pietismin käsitehistoriaa Suomessa 'kerettiläisyyden' osalta.

Herätys – kääntymys. Uuden ajan alussa termillä kääntymys on saatettu viitata ainakin kolmeen eri käsitteeseen. Reformaatio muutti olennaisesti käsitystä kääntymyksestä (*conversio*), joka keskiajalla oli merkinnyt joko vapaatahtoista vetäytymistä luostariin tai pakanoiden kääntymistä kristityiksi. Reformaation myötä samalla maantieteellisellä alueella saattoi vaikuttaa useita kilpailevia

---

⁴⁶ Schneider 2007, 3–6; van Lieburg 2014; Martin 2014.

⁴⁷ Strom 2002, 542–543; Schneider 2007, 201–207; Schantz 2013, 4–8.

⁴⁸ Strom 2002, 546–549; Lehmann 2009; Kisker 2014; O'Malley 2014.

⁴⁹ Wallman 1997, 11–12; E. Laine 2011, 127–128.

⁵⁰ Heino 1976, 20; E. Laine, 1997, 166–169; Lindmark 2007, 22–24; Ljungberg 2017, 60–68; Gilje 2023.

kirkkokuntia, ja Saksassa vuoden 1648 Westfalenin rauhan jälkeen tuli myös periaatteessa mahdolliseksi kääntymisen kirkkokunnasta toiseen luterilaisten, reformoitujen ja katolisten kesken. Pietismin myötä korostui puolestaan kääntymyksen (*Bekehrung*) kolmas merkitys: yksilön hengellisyydessä ja jumalasuhteessa tapahtuva laadullinen muutos.⁵¹ Tässä tutkimuksessa termejä kääntymys ja herätys käytetään lähtökohtaisesti tässä viimeksi mainitussa merkityksessä.

Yksilön pelastukseen liittyvinä käsitteinä herätys ja kääntymys tulivat määritellyiksi luterilaisen ortodoksian ja pietismin teologisissa traditioissa, jotka luetun käännöskirjallisuuden välityksellä vaikuttivat myös Savo-Karjalan talonpoikien tapaan sanallistaa hengellistä kokemustodellisuutta. Luterilainen ortodoksia ymmärsi teologian aristoteelista teleologiaa noudattavaksi käytännölliseksi tieteeksi, jossa keskiössä oli päämääräänsä johdettava objekti. Teologista tuli hengellistä lääketiedettä, jonka tehtävänä oli hoitaa synty-nimistä sairautta poteva sielu täysin terveeksi. Teologit ryhtyivät jäsentämään pelastusopillisia kysymyksiä uskovan subjektin näkökulmasta eteneväksi prosessiksi (*ordo salutis*), josta muodostui matkakuvaus taivaaseen. Pietismin myötä tällainen pelastusjärjestys ymmärrettiin entistä vahvemmin loogisen järjestelmän sijaan sielunsisäisesti kuljettavaksi hengelliseksi matkaksi.⁵² Kansanherätysten piirissä monipolviset teologiset järjestelmät pelkistyivät muotoon, jossa mahdollisia sieluntiloja ajateltiin olevan kolme: autuudestaan murhetta kantamattomat, maailmassa ja synnissä elävät *suruttomat*; synnin tuntoon havahtuneet *heränneet*; ja pelastavan uskon tilan saavuttaneet *uskovat* eli kääntyneet.⁵³ Riippuu paljolti asiayhteydestä viitataanko termeillä kääntymys ja herätys koko tähän prosessiin vai ainoastaan johonkin sen osaan.

Herätys ja kääntymys olivat pietisteille elettyä kokemustodellisuutta, jonka kirjallisista kuvauksista muodostui ajan myötä myös oma hengellisen kirjallisuuden genrensä. Jo ennen pietismiä kääntymiskertomuksista oli tullut suosittuja Englannissa puritaanien parissa; niistä muodostui esikuvallisia mallitarinoita yksilön kääntymykselle. Huomionarvoista kuitenkin on, että aidon kääntymyksen tunnusmerkit hahmotettiin eri liikkeiden piirissä hieman eri tavoin. Hallelaisessa pietismissä esikuvallinen oli A. H. Francken kääntymys, jota oli edeltänyt katumusamppailu (*Busskampf*). Toisaalta tunnetuista pietisteistä esimerkiksi P. J. Spenerin ja N. L. von Zinzendorfin elämäkuvauksiin ei sisälly lainkaan tiettyyn hetkeen paikantuvaa kääntymyskokemusta. Herrnhutilaisyhteisöissä muodostui rikas hengellisten omaelämäkertojen

---

⁵¹ Corpis 2012, 14–27; Mader 2012, 31–48; Strom 2015, 293–299.

⁵² Kansanaho 1950, 120–129; Talasniemi 1975, 25–34; Haavisto 1995, 180–187; Seppänen 1997, 120–127.

⁵³ Hartikainen 2005, 31; Viitaniemi 2012, 6–7.

(*Lebensläufe*) kulttuuri, jossa yhteisön jäsenet kirjoittivat hengellisen vaelluksensa vaiheita kuvaavia elämäkerrallisia tekstejä, joita jäsenen kuoltua luettiin hautajaispuheena sekä saatettiin levittää hartauslukemistona veljesseurakunnan lehdissä.⁵⁴ Evankelikaalisten järjestöjen julkaisemissa traktaattien sarjoissa julkaistiin sekä todellisuuteen pohjautuvia että fiktiivisiä kuvauksia kansanhimisten kokemista herätyksistä. Huokeina pienpainatteina ne saivat varsin huomattavan levikin ja toimivat kääntymyksen mallitarinoina.⁵⁵

Haitallisen ja siedetyn pietismin rajat. Huomionarvoista on, että pietismi oli alun perin kirkon uudistusohjelma, jolla ei pyritty luomaan kirkolle rinnakkaisia toiminnan rakenteita. Itse asiassa P. J. Spenerin työnäky oli, että kruunun jämäkästi hallinnoimassa Ruotsissa kirkon uudistus olisi toteutunut parhaiten valtiokirkollisena hankkeena ja osana tavallista seurakuntatyötä *collegia pietatis* -tyyppisten toimintamallien sijaan. Kun yltiöpietistien protestien myötä pietismin luonne osoittautui Ruotsissa luterilaista puhdasoppisuutta uhkaavaksi, Ruotsin kirkon suhde pietismiin muodostui torjuvaksi – toisin kuin Tanskassa, jossa hovin siunauksella toteutettiin 1700-luvun alkupuoliskolla valtiokirkollista pietismää.⁵⁶ Kruunun ja kirkon torjuvasta suhtautumisesta huolimatta pietistiset vaikutteet levisivät kuitenkin myös Suomessa esimerkiksi pietismistä innoittuneiden pappien kuten Johan Wegelius nuoremman (1693–1764), Abraham Achreniuksen (1706–1769) ja Anders Björkqvistin (1741–1809) julistustyön ja julkaisuhankkeidensa välityksellä.⁵⁷

Vaikka Ruotsissa oli säädetty pietismin kitkemiseksi erinäisiä asetuksia – tunnetuimpana niin kutsuttu konventikkeliplakaatti (12.1.1726) – kanteita nostettiin lopulta melko harvoin.⁵⁸ Esivallan puolelta kyse oli jatkuvasta tulkinnasta sen suhteen, missä kulki siedetyn ja haitalliseksi koetun pietismin välinen raja. Johannes Ljungberg on väitöskirjassaan *Toleransens gränser: Religionspolitiska dilemman i det tidiga 1700-talets Sverige och Europa* (2017) päättellyt, että pietismää siedettiin erityisesti silloin, kun se rajoittui yksityisiin keskusteluihin tai ainoastaan spontaneihin arkisiin kohtaamisiin ja toiminta säilyi hillittynä sekä laajempaa huomiota herättämättömänä. Uskostaan innostuneiden pietistien saatettiin tulkita olleen vain väliaikaisesti hairahtuneita tai harhaanjohdettuja ja sellaisina melko harmittomia. Sitä vastoin ulkoiselta käytökseltään raskasmielisiä, toisia kohtaan tunkeilevia tai julkisesti kiihkoilevia hurmahenkiä pidettiin yhteisölle haitallisina.⁵⁹ Yksi tämän väitöskirjan

---

⁵⁴ Mettele 2007, 195–255; Hindmarsh 2008; E. Laine 2014b, 293–302; Strom 2015, 298–316.

⁵⁵ Lindmark 1995, 109–150; Lindmark 2004, 145–166; Halldorf 2017.

⁵⁶ Laasonen 2009, 148–160.

⁵⁷ Ruuth 1921–1922; Kansanaho 1950; Luukkanen 2014.

⁵⁸ Levin 1896, 214–228; Sandewall 1961, 17–45; Pentikäinen 1978; Ylikangas 1979, 11–18.

⁵⁹ Ljungberg 2017.

näkökulmista liittyy siihen, minkä vuoksi Savo-Karjalan herännäisyys ylitti esivallan puuttumiskynnyksen juuri 1820-luvun alussa.

Seestyyvä vai raitistuva herätys? Kysymys murroksesta ja jatkuvuudesta on ollut yksi pitkään jatkuneita debatteja kansanherätysten tutkimuksessa ja niiden tulkinassa.⁶⁰ Uudempi ruotsalainen pietististen liikkeiden tutkimus on korostanut kansanherätysten episodista luonnetta. Per von Wachenfeldt tulkitsee väitöskirjassaan *Nådens ordning. En studie av västsvensk pietism omkring 1730–1760* (2011) kansanherätyksiä kulttuuriantropologisen siirtymäriittiteoriaa (*rites de passage*) soveltaen siten, että herätyksissä toistuu kaavana yhteisöstä irrottautumisen (separaatio) ja hurmoksellisen kuohunnan (liminaalivaihe) jälkeen sitoutuminen uudelleen entiseen paikallisyhteisöön herätyksen uudistamina (inkorporaatio). Seestyyvä herätys ei välttämättä katoa, vaan jatkaa vaikutustaan paikallisyhteisön sisällä ja siihen vaikuttaen.⁶¹ Yksi kansanherätysten tutkimuksen sudenkuoppa onkin ollut oletus siitä, että herätyksiä on olemassa vain silloin, kun niistä on syntynyt esimerkiksi oikeusprosessien myötä viranomaislähteitä.⁶²

Suomalaisessa yhteiskuntahistoriallisessa tutkimuksessa herätysliikkeiden on nähty tasoittaneen tietä säätyrajojen murtumiselle ja modernin kansalaisyhteiskunnan synnylle.⁶³ Ruotsalaistutkijoiden artikkelikokoelma *Ostädade väckelser: modernitetens förtrupper* (2023) uudelleenarvioi kansanherätysten paikkaa modernisaatiokertomuksessa nostamalla valokeilaan marginaaliin unohdettuja hurmoksellisia herätysilmiöitä, jotka myöhemmän yhteiskunnan modernisaatioprosessin valossa ovat näyttäytyneet tunkkaisina tai järjestymättöminä (*ostädad*), mutta jotka juuri sellaisina ovat tarjonneet luovaa tilaa uusille uskonnollisille tai yhteiskunnallisille avauksille – jos kohta myös väärinkäytöksille ja epäterveille valtasuhteillekin. Sittemmin moni tällainen herätys on tullut raitistetuksi kirkon ja yhteiskunnan kannalta sisäsiistiksi (*städad*), kuten herännäisyyden osalta tapahtui 1800-luvun lopulla Wilhelmi Malmivaaran johdolla.⁶⁴ Ennakoimatta myöhempiä kehityskulkuja pyrin tässä väitöstutkimuksessa näkemään Savo-Karjalan talonpoikaisen herännäisyyden oman aikansa ehdoilla sisällyttäen kuvaan myös myöhemmin epäraitiksi tulkitut piirteet. Herännäisyys oli 1800-luvun alussa yksi aikansa *ostädade väckelse*. Tätä näkökulmaa alleviivaa heränneistä aikalaiden käyttämän mutta sittemmin unohdetun termin kerettiläisyys valinta tutkimuksen avainkäsitteeksi.

---

⁶⁰ Huhta 2013, 199–202.

⁶¹ Wachenfeldt 2011.

⁶² Vrt. E. Laine 2014a, 5–6.

⁶³ Ylikangas 1984; Huhta 2013, 200–201.

⁶⁴ Fahlgren et al. 2023, 10–14. Omassa Pro gradu -tutkielmassani tarkastelin modernin herännäisyyden syntyä Wilhelmi Malmivaaran Siionin virsien raitistustyön näkökulmasta. Ks. Viitaniemi 2009.

2.2 Kirjallistuminen ja sen tutkimustraditiot

Kirjallistuminen. Tutkimuskäsitteenä kirjallistuminen on otettu Suomessa käyttöön 2000-luvun alussa keskiajan tutkijoiden parissa, joilta se on omaksuttu yhdeksi 1800-luvun itseoppineita kansankirjoittajia koskevan monitieteisen tutkimusalan avainkäsitteistä. Kirjallistumisella tarkoitetaan pitkäkestoista kulttuurin muutosprosessia, jossa kirjoitetun ja painetun sanan merkitys sekä valmiudet käyttää kirjallisia taitoja kasvavat yhteisöiden ja yksilöiden elämässä.⁶⁵ Tämä muutosprosessi toteutui Euroopassa ja myös Suomessa alueellisesti ja sosiaalisesti hyvin eritahtisesti. Vaikka kirjallistumisprosessin juuret työntyvät myöhäiskeskiajan kulttuurisesti muhevalla maaperälle, sen varsinaiset kasvunvuodet ajoittuivat uuden ajan alkuun ja runsain satokausi modernin kansalaisyhteiskunnan syntyvaiheisiin.⁶⁶ Kyseessä ei silti ole vain valistukseen tai yhteiskunnalliseen uudenaikaistumiseen kietoutuva ilmiö: kirjallistumisen historiasta voi löytää monenlaisia aatehistoriallisia juuriversoja, joista pietistiset kansanherätykset ovat vain yksi esimerkki.

Kansan kirjallistumista ei tule nähdä kumulatiivisena edistyksenä tai yksisuuntaisena siirtymänä suullisesta kulttuurista kirjalliseen, sillä nämä kaksi kulttuurimuotoa elivät pitkään rinnakkain toinen toistensa sisältöihin vaikuttaen. Ennen sujuvan luku- ja kirjoitustaidon omaksumista rahvas ei elänyt kirjainten tavoittamattomissa, vaan tällaista kansankulttuuria on luonnehdittu suulliskirjalliseksi.⁶⁷ Tutkijoiden kiinnostus suullisen ja kirjallisen kulttuurin väliseen vuorovaikutukseen on 2000-luvulla vilkastunut. Suomessa laajan aineistolähtöisen johdatuksen aiheeseen tarjoaa viiden tutkijan yhteistyönä kirjoittama kokoomateos *Laulut ja kirjoitukset. Suullinen ja kirjallinen kulttuuri uuden ajan alun Suomessa* (2017).⁶⁸

Kirjallistumista on mahdollista tutkia sekä määrällisin että laadullisin menetelmin. Kansan kirjallistumisen numeerisina indikaattoreina on käytetty esimerkiksi luku- ja kirjoitustaitoisten prosentuaalisen osuuden muutosta väestössä, kansankielisten painotuotteiden nimike- ja painosmäärien kasvua sekä perukirjoissa ilmenevää kirjavarallisuuden kehitystä. Vaikka väestötasolla kirjallistuminen oli hidas ja vähittäinen prosessi, yksilötasolla sukeltaminen lukemisen tai kirjallisen itseilmaisun maailmoihin on voinut tuoda nopeitakin

---

⁶⁵ Lehtonen & Joutsivuo 2002, 18; Välimäki 2008, 42; Heikkilä 2010; Kauranen 2013, 25. Jo vuonna 2002 julkaistun *Suomen kulttuurihistoria* -teossarjan 2. osan (1700–1870) yksi kuudesta temaattisesta pääluvusta kantaa nimeä ”Kirjallistuminen”, mutta siinä aihetta käsitellään vielä varsin perinteiseen tapaan painottaen kansallisromanttisen kauden kulttuurivaikuttajien kirjallisia saavutuksia.

⁶⁶ Kirjallistumisen historian yleisesityksiä esim. Vincent 2000; Houston 2002; Lyons 2010.

⁶⁷ Kauranen 2013, 38.

⁶⁸ Kallio et al. 2017. Katso myös esim. Fox & Woolf (toim.) 2002; Anttonen, af Forselles & Salmi-Niklander (toim.) 2018.

mullistuksia elämään, jotka ovat laadullisen tutkimuksen keinoin tarkasteltavissa.⁶⁹ Hyviä esimerkkejä tästä ovat pietististen kansanherätysten alkukertomukset, joissa hartauskirjojen lukemisella on ollut käänteentekevä vaikutus. Kalannin kylän herätti kadotuksen pelkoon Liisa Eerikintytärtä (s. 1733) kauhistuttanut näky, jonka hän koki luettuun syysyönä paimenessa ollessaan Arthur Dentin (k. 1607) kirjaa *Totisen kääntymisen harjoitus* (1732). Sama teos ravisteli myös nuoren Henrik Renqvistin (1789–1866) uskonnolliseen murrukseen. Virvoitusta helvetinpelkoisen Paavo Ruotsalaisen ahdistukseen toi puolestaan Thomas Wilcoxin (s. 1622) kirjanen *Kallihit Hunajan-Pisarat* (1779).⁷⁰

Suomenkieliselle kirjallistumisen käsitteelle ei ole suoraa englanninkielistä vastinetta, mutta saksan *Alphabetisierung* ja *Verschriftlichung* tulevat merkityksiltään varsin lähelle sitä.⁷¹ Aihepiiriä koskevassa englanninkielisessä tutkimuksessa keskeisenä käsitteenä on ollut sekä luku- että kirjoitustaitoa merkitsevä *literacy*, jonka käyttöalaa on tosin venytetty kattamaan mitä moninaisimpia kommunikaatiotaitoja eri viitekehyksissä.⁷² Vaikka tutkimuskäsitteenä kirjallistuminen on verrattain nuori, tutkimuskohteena olevaa kulttuurihistoriallista muutosprosessia on vuosikymmenten saatossa tarkasteltu eri tieteenalojen piirissä useista eri näkökulmista.⁷³ Seuraavaksi esittelen Savo-Karjalan kansanherätysten ja kirjallistumisen välisen suhteen hahmottamisen kannalta olennaiset tutkimustraditiot ja niiden avainkäsitteet.

Kirkollinen kansanopetus. Kirjallinen kulttuuri rantautui Suomeen 1000–1100-luvuilla katolisen kristillisyyden tuomana leviten papiston ja sääntökuntien parista vähitellen myös maallisen hallinnon ja porvariston keskuuteen. Sitä vastoin rahvaan kirjallistumiselle edellytyksiä loivat vasta reformaatio, suomen kirjakielen synty sekä kirjapainotekniikan kehityksen mahdollistama kirjojen painosmäärien kasvu.⁷⁴ Reformaation muotoperiaatteen (*sola scriptura*) mukaan kirkon opetuksen tuli perustua Raamattuun, jonka sanoman äärelle jokaiselle haluttiin mahdollistaa pääsy omalla äidinkielellään. Kansankirjaksi räätälöitiin kuitenkin Raamatun sijaan katekismus, johon oli tiivistetty paitsi raamatullisen kristinopin ydin myös huoneentauluina esitetty yhteiskuntajärjestys, joka kolmisäätyopin puitteissa määrittä yhteisön jäsenille vastavuoroiset velvollisuudet

---

⁶⁹ Kauranen 2013, 25.

⁷⁰ Tiilikä 1961, 84–86, 201–207; Mäkinen 1997, 68; T. Laine 2000, 21; Sulkunen 2016, 116–121.

⁷¹ Houston 2012.

⁷² Houston 2011. Kriittistä keskustelua *Literacy*-käsitteen hämärtymisestä, esim. Crain 2007; Vincent 2009.

⁷³ Tutkimustraditioita eri näkökulmista esittelevät: Graff 2009; Lindmark 2009; T. Laine 2017, 11–19.

⁷⁴ Pettegree & Hall 2004; Heikkilä et al. 2010.

toisiaan kohtaan. Katekismuksen ulkoluvun tueksi kirkko opetti rahvaalle lukutaidon alkeita, mutta kirjoitustaitoa rahvaan ei katsottu tarvitsevan.⁷⁵

Ruotsissa vuoden 1686 kirkkolaki yhtenäisti kansanopetuksen käytäntöjä ja teki luku- ja kristinopintaidoista paitsi ehtoolliselle osallistumisen myös avioliittokelpoisuuden ehtoja. Seurakuntalaisten luku- ja kristinopintaitoja kuulusteltiin kinkereillä, ja taitojen kehittymistä seurattiin rippikirjoihin tehtävin merkinnöin.⁷⁶ Rippikirjat lukutaitomerkintöineen ovat osoittautuneet perukirjojen ohella hedelmällisiksi lähteiksi skandinaavisessa kirjallistumisen tutkimuksessa. Etujoukkona tähän aineistoon tarttuivat kirkollista kansankulttuuria tutkineet kirkkohistorioitsijat Lundin yliopiston kirkkohistorian professori Hilding Pleijelin johdolla, joka on tunnettu teesistä 1600–1800-luvuilla yli säätyrajojen vallinneesta luterilaisesta yhtenäiskulttuurista eli ”huoneentaulun maailmasta” (*hustavlans värld*).⁷⁷ Myös pietismin tutkijana kunnostautunut Pleijel arvioi herätysten levinneisyyttä muun muassa etsimällä perukirjoista mainintoja herrnhutilaisten suosimasta kirjallisuudesta.⁷⁸

Suomessa kirkollisen kansanopetuksen tutkimuksen ladunaukaisijana voidaan pitää K. O. Vikmanin väitöskirjaa *Suomen kansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsin vallan aikana* (1910), joka tosin tarkasteli aihetta lähinnä hiippakuntahallinnon asiakirjalähteiden pohjalta.⁷⁹ Lähemmäs rahvaan todellisuutta ulottuivat kirkkohistorian alan väitöstutkimukset luterilaisesta seurakuntaelämästä, joita laativat Mikko Juva Varsinais-Suomen (1955), Pentti Laasonen Pohjois-Karjalan (1967) ja Eeva Ojanen Länsi-Hämeen (1966) alueilta. Pleijelin esimerkkiä seuraten näissä hyödynnettiin jo jonkin verran peru- ja rippikirjalähteitä.⁸⁰ Vastaavaa tutkimusotetta on sittemmin sovellettu vaihtelevalla tieteellisellä tarkkuudella useissa pienemmissä opinnäytetöissä sekä pitäjähistoriikkien seurakuntaelämää koskevissa luvuissa.⁸¹ Vaikka tämä kirkollisen kansankulttuurin tutkimustraditio on edelleen keskeinen osa Suomen kirkkohistorian perustutkimusta, sen pohjalta muodostuvaan kuvaan rahvaan kirjallistumisesta on kuitenkin tehtävä kaksi kriittistä huomautusta.

Eletty uskonto ja rahvaan näkökulma. Ensimmäinen kirkollisen kansankulttuurin tutkimustraditioon kohdistuva kritiikki nousee rahvaan näkökulmasta ja liittyy kirkon kansanopetuksen sisällöllisten tavoitteiden toteutumiseen. Tutkimusote, joka on lähestynyt rahvaan kulttuuria

---

⁷⁵ Febvre & Martin 2010 (1958), 287–319; Gilmont 1999, 213–230; Arffman 2009, 248–272; Laine & Laine 2010, 258–261.

⁷⁶ Gilmont 1999; Laine & Laine 2010.

⁷⁷ Lindmark 1995, 201–218.

⁷⁸ Pleijel 1925.

⁷⁹ Vikman 1910.

⁸⁰ Juva 1955; Ojanen 1966; Laasonen 1967; Laasonen 1971.

⁸¹ Uudempaa tutkimusotetta edustavat esim. Huhta 2002; E. Laine 2002.

seurakuntahallinnon tuottamien aineistojen kautta, on ollut altis olettamaan, että kinkereillä kuulustellut kristinoppi sekä huoneentaulun etiikka olisivat rahvaan parissa tulleet joltisenkin hyvin myös sisäistetyiksi. Esimerkiksi noituus- ja taikuuosikeudenkäyntien pöytäkirjoissa ilmenevät jäljet kristillisyyden rinnalla eläneistä vaihtoehtoisista uskomusjärjestelmistä on herkästi tulkittu vain yksittäisiksi kuriositeeteiksi tai hiipuviksi menneisyyden jäänteiksi.⁸² Tämänkaltaiset harmonisoivat yleistykset haastoi jo 1900-luvun uusi sosiaalihistoria, joka lähestyi rahvaankulttuuria ylempien säätyjen tai instituutioiden sijaan rahvaan omasta näkökulmasta (*history from below*) työkaluinaan mentaliteettien historian ja mikrohistorian tutkimusparadigmat.⁸³

Kohti rahvaan mielenmaiseman parempaa ymmärtämistä on pyrkinyt myös 2000-luvulla virinnyt eletyn uskonnon (*lived religion*) tutkimussuuntaus, jossa eri tieteenalojen näkökulmia ja tutkimusaineistoja yhdistellen on tarkasteltu uskontoa sellaisena, kuin se ihmisten arjessa on ilmennyt.⁸⁴ Suuntauksen piirissä on puhuttu ”pitkästä reformaatiosta” ja painotettu kirkon tavoitteiden hidasta toteutumista rahvaan parissa sekä toisaalta vanhan uskomusperinteen sitkeää säilymistä kristillisyyden rinnalla. Historiantutkijoille näkökulmanvalinta on merkinnyt aiempaa tiiviimpää vuoropuhelua folkloristiikan ja perinteentutkimuksen aineistojen ja tutkimustulosten kanssa hahmotettaessa kristinuskon ja kansanuskon vuorovaikutusta.⁸⁵ Pietismin ja kansanherätysten tutkimuksessa eletyn uskonnon näkökulmaa ei vielä laajemmin ole sovellettu.⁸⁶ Tämän väitöstutkimuksen artikkeli II vastaa osaltaan tähän haasteeseen.

Luku- ja kirjoitustaito. Toinen kirkollisen kansanopetuksen tutkimustraditioon liittyvä kriittinen huomautus koskee sitkeästi elävää käsitystä, jonka mukaan kirkko opetti Suomen kansan lukemaan.⁸⁷ Totta kyllä, varhaisten rippikirjatutkimusten perusteella näytti siltä, että laaja enemmistö suomalaisista olisi osannut lukea jo 1700-luvun puolivälissä, vaikka kirjoitustaito yleistyikin normiksi vasta 1900-luvun alussa.⁸⁸ Unescon lukutaitotilastoja laadittaessa 1950-luvulla Suomi herätti huomiota myöhään teollistuneena mutta varhain kirjallistuneena maana. Toisaalta Suomen tilastot kummeksuttivat, koska angloamerikkalaisissa tutkimuksissa *literate* tarkoitti sekä luku- että kirjoitustaitoista, jollaiseksi historiantutkimuksessa usein pääteltiin henkilö, joka

---

⁸² Kuha 2016, 14–15, 18–19.

⁸³ E. Laine 2013, 15–19.

⁸⁴ Kupari & Vuola 2020, 9–17.

⁸⁵ Katajala-Peltomaa & Toivo 2016; Kuha 2016, Toivo 2016.

⁸⁶ *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000*-teossarjan uskontoa käsittelevässä luvussa eletyn uskonnon näkökulma jo ansiokkaasti huomioidaan, mutta herätysliikkeiden osalta lähinnä viitteenomaisesti. Katajala-Peltomaa ym. 2021, 219–220.

⁸⁷ Edelleen esim. Heikkilä & Heininen 2017, 69.

⁸⁸ Luttinen 1981, 246–248.

pelkän puumerkin sijaan oli osannut kirjoittaa asiakirjaan koko nimensä.⁸⁹ Vaikka vanhemmassa suomalaisessa lukutaitotutkimuksessa on useimmiten tehty ero sisä- ja ulkoluvun välillä, lukutaidon käsitettä on harvoin sen tarkemmin määritelty, mikä on altistanut olettamaan, että kirkonkirjoissa hyviksi lukijoiksi todettuja voisi pitää myös modernein kriteerein lukutaitoisina.⁹⁰ Uudempi tutkimus on kuitenkin painottanut, että kinkereillä kuulusteltu lukutaito lienee merkinnyt lähinnä tuttujen uskonnollisten tekstien tavaamista tai ulkolukua eikä kykyä tulkita aiemmin tuntemattomia tekstejä.⁹¹

Unesco on vakiinnuttanut käyttöön käsitteellisen eron mekaanisen lukutaidon ja funktionaalisen lukutaidon välillä: henkilö on funktionaalisesti lukutaitoinen, kun hän kykenee osallistumaan yhteisössään kaikkiin lukutaitoa edellyttäviin toimintoihin ja edelleen kehittämään itseään tai yhteisöään luku-, kirjoitus- ja laskutaitoa hyödyntäen.⁹² On ilmeistä, että tässä merkityksessä kunnia lukutaidon opettamisesta Suomen kansalle kuuluu kirkon sijaan kunnalliselle koululaitokselle, vaikka suomalaisten kirjallisissa taidoissa aidosti tapahtuikin edistymistä jo ennen vuoden 1866 kansakouluasetusta rippikouluopetuksen, kiertokoulujen sekä pitäjänkoulujen ansiosta.⁹³

Olennaista on hahmottaa, että jo rahvaan suulliskirjallisessa kulttuurissa oli keinonsa tulla toimeen kirjallisen maailman kanssa. Nils Erik Villstrand on ehdottanut käsitteellisen eron tekemistä omakohtaisesti hallittujen (*possessiv*) ja tarvittaessa saatavilla olleiden (*accessiv*) kirjallisten taitojen välillä. Varsin pitkään rahvaalle riitti, että kyläkunnassa oli muutama sujuvammin lukutaitoinen sekä jokunen auttavasti kirjoitustaitoinen, joiden apuun saattoi tukeutua vaikkapa kauppakirjoja laadittaessa.⁹⁴ Villstrandin käsitteille ei ole vakiintuneita suomenkielisiä vastineita, mutta käytän niistä termejä opittu (possessiivinen) ja lainattu (aksessiivinen) luku- ja kirjoitustaito.

Tekstuaaliset yhteisöt ja tulkintayhteisöt. Yhteisöissä jaettuihin kirjallisiin taitoihin kiinnitti huomiota jo Brian Stock teoksessaan *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries* (1983), jossa hän analysoi katolisella keskiajalla syntyneitä harhaoppisiksi leimattuja liikkeitä tiettyjen kirjoitusten ja niiden tulkitsijoiden ympärille ryhmittyneinä ”tekstuaalisina yhteisöinä” (*textual communities*). Valtaosa tällaisten yhteisöjen jäsenistä saattoi itse olla lukutaidottomia, jolloin

---

⁸⁹ Unesco 1957; Johansson 1977; Myllyntaus 1991, 116–118. Ilkka Mäkinen on ehdottanut *literacy*n suomentamista uudissanalla ”lukitaito”, jonka merkitysala kattaisi sekä luku- että kirjoitustaidon. Termi ei ole vakiintunut käyttöön. Mäkinen 2007, 402.

⁹⁰ Esim. Vuokko Melin ei teoksessaan *Lukutaidon opetus Suomessa* määrittele lukutaidon käsitettä lainkaan: Melin 1989.

⁹¹ Leino-Kaukiainen 2007, 420; Laine & Laine 2010.

⁹² Unesco 1957, 20; Perkiö 2008, 107.

⁹³ Tommila 1986, 179–180; Leino-Kaukiainen 2007, 421–430.

⁹⁴ Villstrand 2011, 220–222. Vrt. Kotilainen 2022.

valta tulkita tekstejä rajautui oppineemmalle sisäpiirille.⁹⁵ Stanley Fish on puolestaan tehnyt tunnetuksi tulkintayhteisön (*interpretive community*) käsitettä, joka merkitsee lukijoiden joukkoa, jolla on yhteisöllisesti jaetut tulkinnan kehykset ja strategiat. Fenomenologista kirjallisuudentutkimusta edustavan Fishin mukaan tällaiset tulkintastrategiat ovat olemassa jo ennen lukemistapahtumaa, jonka aikana lukija puolestaan aktiivisesti osallistuu tekstin merkitysten tuottamiseen.⁹⁶ Fishin mukaan tulkintayhteisössä onkin oikeastaan kyse tietyn tulkintanäkökulman jakavien yksilöiden muodostaman ryhmän sijaan pikemminkin tulkintakehyksestä tai tavasta jäsentää kokemuksia, joka puolestaan määrittelee ne reunaehdot, joiden puitteissa yksilöt ryhmiä muodostavat.⁹⁷

Skandinaavisia kansanherätyksiä on Stockia ja Fishiä seuraten tarkasteltu sekä tiettyjen hartauskirjojen ja niiden tulkitsijoiden ympärille rakentuneina tekstuaalisina yhteisöinä, että tulkintayhteisöinä, joissa omia kirjakaanoneita on luettu yhteisön jakamien tulkintakehysten kautta.⁹⁸ Myös herännäisyyden ymmärtämisen kannalta olennaisempaa kuin se, mitä heränneiden käyttämiin kirjoihin oli tarkkaan ottaen painettu, on se, mitä heränneet kirjoistaan lukivat ja kuinka he lukemaansa tulkitsivat. Esimerkiksi Paavo Ruotsalaiselle näyttäisi kehittyneen vuosien varrella oma pietistinen ”talonpojan autuuden järjestys”, jonka läpi hän luki tuntemiaan hartauskirjoja ja jota hän toisaalta myös kirjojensa kautta jäseni ja seuroissa toisillekin opetti.⁹⁹

Lukuhalu ja lukutapa. Johdantoluvussa lainatun Mauno Rosendalin *Suomen herännäisyyden historian* mukaan herännäisyys paitsi ”kehitti lukutaitoa” myös ”herätti lukuhaluja”.¹⁰⁰ Kysymys lukuhalusta liittyy olennaisesti lukemisen historian tutkimuksessa käytyyn debattiin ”lukemisen vallankumouksesta”, joka sai alkunsa Rolf Engelsingin 1960-luvulla julkaisemista tutkimuksesta Bremenin porvariain lukuharrastuksessa tapahtuneista muutoksista. Engelsing esitti, että 1700-luvun lopun Saksassa kirjojen lukemisessa tapahtui paitsi merkittävä määrällinen kasvu, joka kosketti uusia kansanryhmiä, myös laadullinen siirtymä aiemmasta uskonnollisiin teksteihin keskittyneestä intensiivisestä toistolukemisesta yhä uusille teksteille avoimeen ekstensiiviseen lukutapaan, jossa luettava painotuote saattoi olla sanomalehtien tavoin jopa kertakäyttöinen. Tämä muutos oli *Engelsingin* mukaan siinä määrin nopea ja laaja, että hän kutsui sitä lukemisen vallankumoukseksi.¹⁰¹

---

⁹⁵ Stock 1983; Suomessa Brian Stockin ajattelua on avannut: Välimäki 2008.

⁹⁶ Fish 1976; 1980.

⁹⁷ Fish 1989, 141.

⁹⁸ Lindmark 2004, 219–223; Haukland 2014, 540–541.

⁹⁹ Viitaniemi 2012, 15–16.

¹⁰⁰ Rosendal 1902–1915 I, 400.

¹⁰¹ Mäkinen 2023, 136–140.

Vaikka kirjapainotekniikan kehityksen ja painosmäärien kasvun siivittämä muutos eurooppalaisessa lukemisen historiassa onkin kiistaton, muutoksen kutsuminen vallankumoukseksi on herättänyt kritiikkiä. Myös erilaisten lukutapojen rajaamista vain kahteen on pidetty yksioikoisena ratkaisuna, eivätkä intensiivinen ja ekstensiivinen lukutapa ole terminvalintoina välttämättä täysin onnistuneita. Kuvaavampia kenties olisivat uskonnollinen toistolukeminen ja moderni lukutapa.¹⁰² Kritiikistä huolimatta on todettava, että vaikka Engelsing ei alun perin tarkoittanut teesiään yleistettävissä olevaksi teoriaksi, vastaavia kehityskulkuja on havaittu myös muiden maiden osalta.¹⁰³ Suomessa lukuhalun historiaa tutkinut Ilkka Mäkinen on tarjonnut heränneiden kirjanluvulle välittävää roolia kulttuurisessa siirtymässä uskonnollisesta toistolukemisesta moderniin lukutapaan.¹⁰⁴ Myös Esko M. Laine on peilannut Paavo Ruotsalaisen rippikirjoissa ilmenevää lukutaitoisuutta debattiin lukemisen vallankumouksesta.¹⁰⁵ Vaikka heränneiden kirjanluvun tarkastelu yleiseurooppalaisen lukutavoissa tapahtuneeseen muutoksen näkökulmasta onkin kiinnostavaa, kaksinapainen malli ei täysin tavoita ilmiön luonnetta hartaudentarjoituksena saati kirjallistumisen sosioekonomista kontekstia.

Kirjakulttuuri. Kirjallistumiskehityksen ankkuroimisessa sosioekonomiseen viitekehykseensä on ansiokas tutkimustraditio ollut niin kutsuttu historiallinen bibliografia, joka on sosiaalishistorian menetelmin kirjakulttuuria tarkasteleva kirjahistorian oppiala.¹⁰⁶ Suuntauksen varhainen klassikko on *Annales*-aikakauslehden perustajiin lukeutuneen Lucien Febvren sekä Henri-Jean Martinin jo vuonna 1958 julkaisema *L'apparition du livre (The Coming of the Book: The Impact of Printing, 1450–1800, 1976)*, joka toi halpahintaisen rahvaankirjallisuuden (*bibliothèque bleue*) aiemmin lähinnä keräilyharvinaisuuksista kiinnostuneiden kirjahistorioitsijoiden mielenkiinnon piiriin.¹⁰⁷ Annalistinen pyrkimys kokonaisvaltaiseen historian ymmärtämiseen (*l'histoire totale*) näkyy tavassa, jolla Robert Darnton määritteli kirjahistorian tutkimuskohteen artikkelissaan *What is the History of Books?* (1982). Darnton hahmotti kirjakulttuurin vuorovaikutuksen kehänä, jossa kirjan elinkaaren eri vaiheissa ovat keskenään tekemisissä kirjailija, kustantaja, mahdolliset sensuuriviranomaiset, kirjapaino tavarantoimittajineen, kirjojen jakeluverkosto, kirjansitojat, kolportöörit ja kirjakauppiat sekä viimein kirjan lukija. Lisäksi

---

¹⁰² T. Laine 2017, 159–160; Mäkinen 2023, 140–142.

¹⁰³ Wittman 1999; Mäkinen 2023, 142–144.

¹⁰⁴ Mäkinen 1997, 68–70.

¹⁰⁵ E. Laine 2012.

¹⁰⁶ T. Laine 1996a, 15–16.

¹⁰⁷ Febvre & Martin 2010.

kaikkiin näihin toimijoihin vaikuttaa myös niiden sosioekonominen, poliittinen ja aatehistoriallinen kontekstinsa.¹⁰⁸

Vaikka harva yksittäinen tutkimus on kyennyt kattamaan kovinkaan montaa Darntonin vuorovaikutuksen kehän osista, kokonaisuutena tarkasteltuna suomalaisessa kirjahistorian tutkimuksessa kehää on kartoitettu jo varsin laajasti niin reseptiohistorian¹⁰⁹, sensuurin¹¹⁰, kirjapainon ja kirjansitojien¹¹¹, kirjanvälityksen¹¹², kirjanomistuksen¹¹³, lainakirjastojen¹¹⁴ kuin varsinaisen kirjojen lukemisenkin¹¹⁵ osalta. Vaikka tutkimuksen pääpaino on ollut säätyläisten kirjakulttuurissa¹¹⁶, myös rahvaan kirjakulttuuri¹¹⁷ on päässyt tutkijoiden mielenkiinnon kohteeksi. Kokonaiskuvaa rahvaan kirjakulttuurista kokoaa yhteen Tuija Laineen yleisesitys *Aapisen ja katekismuksen tavaamisesta itsenäiseen lukemiseen: rahvaan lukukulttuurin kehitys varhaismodernina aikana* (2017).¹¹⁸ Tämän väitöskirjan artikkeleista kirjahistorian tutkimustraditioon liittyvät erityisesti artikkelit IV ja V.

Literacy-tutkimus. Historiallisessa lukutaitotutkimuksessa kääntyi 1970–80-luvuilla uusi lehti, kun uuden polven tutkijat havahtuivat kirjahistorioitsijoiden tavoin kirjallistumisen kulttuurisidonnaisen kontekstin hahmottamisen tärkeyteen.¹¹⁹ Siinä missä aiempi tutkimus liitti väestötason lukutaitokehityksen tiiviisti modernisaatioteorioihin ja länsimaiden teollisen kehityksen tuomaan vaurastumiseen, Harvey J. Graff kyseenalaisti tämän yhteyden laajaa keskustelua herättäneessä kirjassaan *Literacy Myth* (1979).¹²⁰ Brian V. Street laati puolestaan teoksessaan *Literacy in Theory and Practice* (1984) jaottelun autonomisiin ja ideologisiin lukutaitotutkimuksiin, joista ensin mainitut tutkivat lukutaitoa irrallisena muuttujana, kun taas jälkimmäiset mielsivät lukutaidon aina jonkin ideologisen kontekstin puitteissa opituksi ja harjoitetuksi taidoksi.¹²¹

Uuden sukupolven lukutaitotutkijoihin lukeutui rippikirjatutkimuksen pioneeri Egil Johansson, jonka artikkeli *The History of Literacy in Sweden* (1977) herätti laajaa kansainvälistä huomiota.¹²² Johanssonin anti kansainväliselle

---

¹⁰⁸ Darnton 1982. Suomessa Darntonin herättämää keskustelua ovat avanneet: Tunturi 2008; Ahokas 2011, 38–40.

¹⁰⁹ T. Laine 2000; Viitaniemi 2012.

¹¹⁰ Silfverhuth 1977; T. Laine 1996b.

¹¹¹ Vallinkoski 1992.

¹¹² T. Laine 2005; T. Laine 2006; Hakapää 2008; Häggman 2008, Kakkuri 2015.

¹¹³ Airas 1958; Kaukola 1980; Grönroos & Nyman 1996.

¹¹⁴ Mäkinen 1997; Kotilainen 2016; Luukkanen 2016.

¹¹⁵ Grönroos 1987; Ahokas 2014; Viitaniemi 2014.

¹¹⁶ Forselles & Laine (toim.) 2008; Ahokas 2011; Rantala et al. 2024.

¹¹⁷ Arffman 2018; E. Laine 2018; T. Laine 2018.

¹¹⁸ T. Laine 2017.

¹¹⁹ Graff 2009, 244–246.

¹²⁰ Graff 1979.

¹²¹ Street 1984. Ks. Perkiö 2008, 108–109; Heikkilä 2010, 34–36; Luukkanen 2016, 38–42.

¹²² Johansson 2009 [1977].

literacy-tutkimukselle oli aiempaa tarkempi rippikirja-aineistojen tilastollinen analytiikka, lukutaitokampanjan nostaminen yhdeksi tutkimusnäkökulmaksi ja -käsitteeksi sekä kirjallistumista edistävien työntävien ja vetävien tekijöiden (*push* ja *pull* -faktorit) erittely.¹²³ Kansainvälisissä tutkimushankkeissa reformaation jälkeisiä uskonnollisia lukutaitokampanjoita vertailtiin 1900-luvun kolmannen maailman ja sosialististen valtioiden poliittisten lukutaitokampanjoiden tuloksiin, millä pyrittiin kumoamaan aiempi käsitys siitä, että kirjallistuminen olisi vain länsimaisen yhteiskuntamallin kehitykseen liittyvä ilmiö.¹²⁴ Yhtenä esimerkkinä ideologisesta lukutaitokampanjasta esiin nostettiin Saksasta hallelainen pietismi ja sen luomat koulu-uudistukset.¹²⁵

Lukukulttuuri ja uskonnollinen lukeminen. Ideologisten lukutaitotutkimusten kysymyksenasetteluja on Egil Johanssonin oppilaista kehitellyt edelleen erityisesti Daniel Lindmark, joka on kunnostautunut myös pietismin ja kansanherätysten tutkijana. Lindmarkin luonnosteleva lukukulttuurin tutkimuskäsite on osoittautunut sopivan joustavaksi tarkasteltaessa kansanherätysten piirissä ilmenneen kirjallistumisen erityispiirteitä.¹²⁶ Edellä esiteltyt lukutaitoon, lukutapaan tai lukuhaluun keskittyneet tutkimukset ovat useimmiten jäsentäneet kirjallistumista kaksinapaisella janalla, joka ei ole kyennyt tavoittamaan pietististen lukukulttuurien ominaispiirteitä hartauden harjoituksena. Pohjoismaisessa tutkimuksessa näkökulmia uskonnollisen lukemisen erityispiirteet huomioivaan tutkimukseen on etsitty monelta muultakin suunnalta.¹²⁷ Trygve Riiser Gundersen on nähnyt Norjan haugelaisuuden katekismushurskaudessa ja memoroivassa lukutavassa vastaavuuksia keskiaikaisen luostarihurskauden kanssa.¹²⁸ Vastaavasti myös Paavo Ruotsalaisen opettamassa ikävöivässä uskossa on nähty yhtymäkohtia pietismää vanhempaan katoliseen kontemplatiivisen mystiikan traditioon, jonka kaikuja kantoi myös osa Ruotsalaisen käyttämästä hartauskirjallisuudesta.¹²⁹

Kansankirjoittajat ja from below -näkökulma. Pohjoismaissa virisi 2010-luvulle tultaessa eri alojen tutkijoiden kesken kiinnostusta kansanihmisten kirjoituskulttuurin kartoittamista ja tutkimista kohtaan. Tärkeänä virstanpylväänä tälle tutkimussuuntaukselle toimi Helsingissä elokuussa 2010 järjestetty kirjahistorian tutkimusverkoston *The Society for the History of Authorship, Reading and Publishing* (SHARP) 18. vuosikonferenssi, joka lähestyi

---

¹²³ Lindmark 1998, 46–49.

¹²⁴ Arnove & Graff 1987.

¹²⁵ Gawthrop 1987, 40–42.

¹²⁶ Lindmark 1992; Lindmark 1997; Lindmark 2004, 216–232; Haukland 2014; Moilanen & Sommereth 2020.

¹²⁷ Ks. Appel & Fink-Jensen (toim.) 2011.

¹²⁸ Gundersen 2011, 171–186. Vrt. Hamesse 1999, 103–106; Robertson 2011.

¹²⁹ Esim. Hiltunen 2011, 24–29.

kirjakulttuuria rahvaan näkökulmasta otsikolla *The Book Culture from Below*. Konferenssin yksi pääpuhujista, Martyn Lyons ehdotti käyttöön termiä ”*new history from below*” kuvaamaan rahvaan itsensä tuottamien tekstien pohjalta tehtävää historiantutkimusta. Aiemmin sosiaalishistorioitsijat olivat olettaneet, ettei kansanihmisten kirjoituksia ole säilynyt tai edes syntynyt puutteellisen kirjoitustaidon vuoksi, joten rahvaan näkökulmasta (*history from below*) historiaa ajateltiin voitavan tutkia vain väestökirjanpidon kaltaisten kvantitatiivisten aineistojen pohjalta tai sitten oikeudenkäyntipöytäkirjojen kautta mikrohistorian menetelmin. Tämä oletus on kuitenkin osoittautunut vääräksi: kansanihmisten kirjoituksia on löytynyt ympäri Eurooppaa eri arkistoista yllättävän runsaasti, kunhan niitä vain on ryhdytty etsimään.¹³⁰

Kansankirjoittajien aineistojen ympärille on sittemmin syntynyt useita eri alojen tutkijoiden yhteistyönä toteuttamia tutkimushankkeita, ja *from below*-näkökulmasta on tullut suomalaiselle kirjallistumisen tutkimukselle jopa eräänlainen tavaramerkki.¹³¹ Ensimmäinen yleisesitys aiheesta oli Lea Laitisen ja Kati Mikkolan toimittama kokoomateos *Kynällä kyntäjät: kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa* (2013), joka esittelee itseoppineiden kansankirjoittajien tekstejä aineistotyypeittäin.¹³² Terminvalintaa ”itseoppinut” on tosin myös kritisoitu, koska kouluja käymätönkään rahvas ei ole oppinut kirjallisia taitojaan tyhjiössä.¹³³ Yhtä kaikki rahvaantekstilähtöisestä tutkimusotteesta avautuu uudenlainen näkökulma siihen, miten aatehistoriallisen tutkimuksen aiemmin lähinnä sivistyneistön käymän debatin tasolla tarkastelemat ilmiöt ovat ilmenneet rahvaan parissa. Suomalaisten 1800-luvun kansankirjoittajien teksteissä uskonnolliset teemat ovat yksi perusjuonne, joka ei rajoitu vain herätysliiketaustaisten kirjoittajien teksteihin. Taikuus, kirkon opettama kristinusko ja kirjoista opittu hurskaus elivät vuoropuhelussa, joka sai kansankirjoittajien teksteissä omaperäisiäkin kansanteologisia ilmauksia.¹³⁴ Vastaavasta näkökulmasta on mahdollista arvioida myös pietismin vastaanottoa Suomessa.

---

¹³⁰ Kauranen 2006; Kauranen 2013, 22–23; Lyons 2013, 14–24.

¹³¹ Ks. Laine & Salmi-Niklander 2018.

¹³² Laitinen & Mikkola (toim.) 2013.

¹³³ Keravuori 2011, 183–185; Kotilainen 2022, 88–89.

¹³⁴ Lyons 2013, 25–28; Mikkola & Laitinen 2013, 415–426.

3 Tutkimusaineistot

3.1 Savo-Karjalan herännäisyyden jäljillä

Suomen 1800-luvun kansanherätysten tutkimuksen lähdeaineistojen kannalta kulmakiveksi on muodostunut venäjän kielen ja kirjallisuuden professorina toimineen Matthias Akianderin (1802–1871) kokoama seitsenosainen lähdejulkaisu *Historiska Upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider* (1857–1863).¹³⁵ Sen rinnalla on osin käytettävissä Akinderin teosta varten keräämiä alkuperäisaineistoja sekä tiedoksiantoja, jotka ovat arkistoituna Kansalliskirjastoon.¹³⁶ Savo-Karjalan herännäisyyden osalta Akianderin työtä täydentää Mauno Rosendalin *Suomen herännäisyyden historia XIX vuosisadalla* (1902–1915), jonka tausta-aineistoja on arkistoituna SKHS:n kokoelmiin Kansallisarkistoon.¹³⁷ SKHS:n kokoelmissa on runsaasti myös muuta herännäisyyden historiaa valottavia alkuperäisaineistoja.¹³⁸ Kolmas keskeinen painettu lähdekokoelma on SKHS:n toimitusten sarjaan kuuluva *Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta: Asiakirjoja ja tutkimuksia I–IV* (1915–1939).¹³⁹

Pietismin lähdekokoelmiin liittyy omat lähdekriittiset erityispiirteensä. Pennsylvanian herrnhutilaisen arkiston (*Moravian Archives in Bethlehem*) johtaja Paul Peucker on aiheellisesti todennut, että pietistiset arkistokokoelmat ovat harvoin syntyneet orgaanisen toiminnan tuloksena, jossa aineistoja olisi talletettu järjestelmällisesti ja rutiininomaisesti, kuten on laita vaikkapa hallinnollisissa kirkonarkistoissa. Pietistien arkistonmuodostusta on pikemminkin ohjannut tarve jäsentää liikkeen omaa historiaa, identiteettiä ja teologiaa. Näin ollen valikointia

---

¹³⁵ Akiander 1857–1863 I–VII.

¹³⁶ HYK H Coll 6. Matthias Akianderin arkisto (1830–1860).

¹³⁷ KA SKHS A 79; KA SKHS B 159–168; Rosendal 1902–1915 I–IV.

¹³⁸ KA SKHS. Kokoelmat on järjestetty temaattisesti: A Teologiset käsikirjoitukset, B Biographica, C Saarnat, D Kirjeet, E Seurakunnittain järjestetty aineisto, F Tutkijain keräykset, I Stipendikertomukset ja J Homileettinen aineisto. Herännäisyyden osalta SKHS:n kokoelmia on kattavimmin hyödyntänyt Juha Siltala teoksessaan *Suomalainen ahdistus*. Laajemmin aineistoa tosin on säilynyt Pohjanmaan herännäisen papiston toimintaan liittyen. Ks. Siltala 1992, 538–541.

¹³⁹ SULH 1915–1939 I–IV.

talletettavan ja hävitettävän aineiston välillä on tehty ideologisin perustein.¹⁴⁰ Vaikka osa edellä mainituista herännäisyyttä koskevista lähdejulkaisuista ja -kokoelmista on liikkeen ulkopuolisten tutkijoiden kokoamia, heille päätynt aineisto on silti alun perin säilytetty ja jaettu eteenpäin heränneiden piirissä valikoiduin kriteerein.¹⁴¹ Näistä syistä herännäisyyden ja kirjallistumisen jälkiä on syytä etsiä myös ilmeisimpiä löytöpaikkoja etäämpää.

Savo-Karjalan heränneitä vastaan 1820-luvulla käynnistyneiden viranomaistoimien myötä syntyi joukko eri oikeusasteiden, piispantarkastusten ja toimikuntien tuottamia asiakirjakokonaisuuksia. Prosessien yhteydessä heränneet laativat myös itse erinäisiä armonanomuksia sekä valitus- ja puolustuskirjelmia.¹⁴² Heränneiden vastustajien ja kriitikoiden ääni pääsi kuuluville myös sanomalehtikirjoittelussa, joka lehtien nimikkeiden määrän kasvaessa vilkastui tuntuvasti 1800-luvun puoliväliin tultaessa. Kansalliskirjaston digitoitu sanomalehtiarkisto hakutoimintoineen on ollut tällekin tutkimukselle suurena apuna aineistomassan seulonnassa.¹⁴³

Osaltaan väitöstutkimusprosessi on ollut myös etsivää salapoliisityötä, jossa olen kuulustellut epätodennäköisiäkin aineistoja omilla tutkimuskysymyksilläni kansanherätysten ja kirjallistumisen välisestä suhteesta. Useiden hakuammuntojen ja hukkareissujen joukkoon on mahtunut myös yllättäviä löytöjä. Aiemmassa herännäisyyden tutkimuksessa hyödyntämätöntä aineistoa ovat esimerkiksi angloamerikkalaisten evankelikaalisten seurojen raportteihin ja julkaisuihin sisältyvät kuvaukset Pietari Väänäsen kirjavälitystoiminnasta¹⁴⁴ sekä SKS:n arkiston perinteen ja nykykulttuurin kokoelmien uskomustarinakortistosta löytyneet memoraatit Paavo Kuosmasen (1761–1837) kääntymyskertomuksesta.¹⁴⁵

3.2 Rippikirjat ja kirjahistorian aineistot

Rippikirjat. Rippikirjat lukutaitomerkintöineen tarjoavat 1700–1800-lukujen taitteessa periaatteessa koko Savo-Karjalan väestön kattavan aineiston, jonka avulla on arvioitavissa kirjallistumisen edistymistä väestötasolla lukutaitoisiksi todettujen prosentuaalisen osuuden muutoksena. Käytännössä rippikirjojen tulkintaan liittyy kuitenkin monia epävarmuustekijöitä, koska lukutaidon arviointikriteerit eivät ole olleet yhteismitallisia välttämättä edes saman

---

¹⁴⁰ Peucker 2015, 408. Pietismin lähteistä, ks. E. Laine, 2011, 132–136. Toisaalta myös vaikkapa SKS:n arkistokokoelmien kartuttaminen oli pitkään epäsystemaattista ja epäsiiveellisenä pidettyä aineistoa saatettiin karsia pois. Ks. Mikkola 2013, 365–375.

¹⁴¹ Pärssinen 1994, 191–192; Huhta 2013, 207–208.

¹⁴² Ks. Pentikäinen 2014. Tämän väitöskirjan artikkeleista tähän aineistoon perustuu artikkeli VI.

¹⁴³ Digitaalinen sanomalehtiarkisto; vrt. La Mela & Oiva 2022, 14–17.

¹⁴⁴ Ks. V.

¹⁴⁵ Aineistosta tarkemmin: II, 78, 83–85.

seurakunnan sisällä.¹⁴⁶ Absoluuttisen taitotason sijaan tässä tutkimuksessa arvioinnin kohteena onkin pikemminkin heränneiden vertaisväestöön suhteutettu lukutaitoisuus sellaisena, kuin se rippikirjoissa ilmenee.¹⁴⁷ Pyrkimyksenä ei ole käydä systemaattisesti kaikkia Savo-Karjalan alueen seurakuntien rippikirjoja, vaan tarkastelu keskittyy tutkimusprosessin myötä keskeisinä näyttäytyviin kohdehenkilöihin ja heidän kyläkuntiinsa. Lähempään tarkasteluun pääsevät Nurmeksen Alakeyrityn (nyk. Rautavaara)¹⁴⁸, Pielisjärven Viekin (nyk. osa Lieksaa)¹⁴⁹, Kuopion Kehvon (nyk. osa Siilinjärveä)¹⁵⁰ ja Iisalmen Ollikkalan (nyk. Lapinlahden kirkonkylä)¹⁵¹ rippikirjat.

Perukirjat. Kirjavarallisuuden kehitystä on mahdollista tutkia perukirjojen avulla. Ruotsin vuoden 1734 laki edellytti, että perinnönjakoa varten vainajan kuolinpesän varallisuus oli luetteloitava ”caickein raamattuun ja kirjain, saatawain ja maxettawain welcain canssa”. Käytännössä perukirjoja ei varsinkaan vähävaraisten kohdalla suinkaan aina laadittu, ja omistettu kirjallisuuskin tuli huomioitua vaihtelevasti.¹⁵² Koska Savo-Karjalan alueelta perukirjatutkimusta on jo tehty herännäisyyden ydinalueiden osalta varsin edustavasti, rakennan kokonaiskuvaa alueen kirjavarallisuuden kehityksestä tukeutuen Pentti Laasosen Pielisjärveä ja Martti Kaukolan Iisalmen emäpitäjää koskevien tutkimusten tulosten analyysiin.¹⁵³ Heränneiden maallikkojohtajien osalta perukirjoja olen löytänyt valitettavan vähän, mutta Antti Pyykön perukirja tuo merkittävää lisävaloa hänen omistamaan kirjallisuuteensa.¹⁵⁴

Muita kirjallistumisen jälkiä. Kirjahistorian yleisten lähteiden, kuten julkaistujen bibliografioiden ohella, lähdepohjaa Savo-Karjalan alueen kirjävälityksen tutkimiseen on täytynyt rakentaa etsimällä jälkiä kirjävälityksestä eri toimijoiden kuten Suomen Pipliaseuran, Suomen Evankelisen seurun sekä Kuopion Pipliaseuran arkistoista. Lisävaloa kirjävälitysverkostoihin tuovat muun muassa John Patersonilta, Henrik Renqvistiltä ja Pietari Väänänseltä säilyneet yksityiskirjeet.¹⁵⁵

---

¹⁴⁶ Rippikirjoista lukutaitotutkimuksen lähteinä, ks. Johansson 2009 [1977], 43–49; Alamäki 1996; Laine & Laine 2010, 267–269; Lindmark 2022, 217–223.

¹⁴⁷ Rippikirjojen tulkintaperiaatteesta tarkemmin, ks. III.

¹⁴⁸ II, 85–88.

¹⁴⁹ III, 8–17.

¹⁵⁰ V, 245–246.

¹⁵¹ VI, 11–17.

¹⁵² Markkanen 1988; T. Laine 1996c, 221–226.

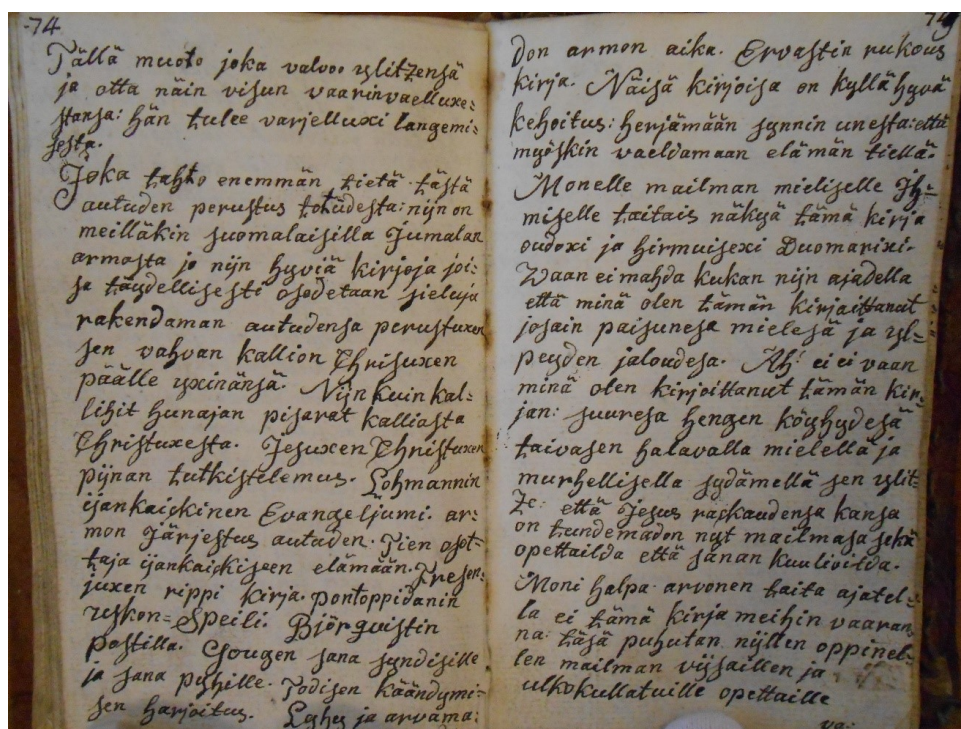
¹⁵³ Laasonen 1967, 306–316; Laasonen 1971, 46–51; Kaukola 1980. Ks. IV, 147–152.

¹⁵⁴ III, 5.

¹⁵⁵ Ks. V.

3.3 Heränneiden talonpoikien käsikirjoitukset

Tutkimusaiheen kannalta olennaisen lähderyhmän muodostavat heränneiden talonpoikien laatimat historiikit ja muut käsikirjoitukset, erinäiset anomus- ja valituskirjelmät sekä heränneiltä säilynyt kirjeenvaihto. Tällaista aineistoa on tosin säilynyt 1800-luvun alkuvuosikymmeniltä valitettavan niukasti verrattuna 1830–50-lukuihin, joille ajoittuu esimerkiksi lähes koko jälkipolville säilynyt Paavo Ruotsalaisen kirjeenvaihto muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta.¹⁵⁶ Tässä yhteydessä esittelen ainoastaan sellaiset tämän tutkimuksen kannalta keskeiset heränneiden talonpoikien käsikirjoitukset, joihin liittyy erityisiä lähdeksittisiä kysymyksiä.

Kuva 2 Aukeama Antti Pyykön käsikirjoitusvihkosta, jossa Pyykkö antaa lukusuosituksia tuntemaansa hartauskirjallisuuteen. Kuva: Olli Viitaniemi

Antti Pyykön käsikirjoitusvihko (1820). Heränneiden talonpoikien käsikirjoituksista vanhimpia, lähdearvoltaan merkittävimpiä ja alkuperältään salaperäisimpiä on pielisjärveläisen talollisen Antti Pyykön (1784–1832) vuodelle

¹⁵⁶ Kares & Suurkari 1937, 1–66; Pentikäinen 1977, 23–32.

1820 päivää, nahkakansiin sidottu käsikirjoitusvihko, jossa on 124 oktaavokokoista sivua.¹⁵⁷ Käsikirjoitus on hankittu Kansalliskirjaston käsikirjoituskokoelmaan vuonna 1846 Turun tuomiorovasti Gustaf Gadolinin (1769–1843) kuolinpesän huutokaupasta.¹⁵⁸ Erikoista on, että mikäli käsikirjoitusta ei Kansalliskirjastossa olisi, minkään toisen lähteen perusteella sen olemassaoloa ei osaisi kaivata.

Käsikirjoitus alkaa lyhyellä käännöskatkelmalla Erland Dryseliuksen kirkkohistorian alkukirkon vainoja koskevaa lukua. Dryseliuksen teosta ei ole suomeksi julkaistu, eikä myöskään katkelman kääntäjä ole tiedossa. Kyseessä voisi olla Henrik Renqvistin opintoaikainen käännöskonsepti, jonka Pyykkö sitten olisi kopioinut omaan käyttöönsä. Käännöstä seuraa Pyykön oma kiistakirjoitus *Yxi surkia valitus tämän aikasen christillisyyden pedollisudesta*, jossa hän arvostelee kovin sanoin seurakuntansa papistoa. Lukemaansa hartauskirjallisuuteen tukeutuen Pyykkö esittää myös oman hengellisen kirjoitelmansa *Lyhyen tukistelemus christillisyyden salasudesta*. Kokoelman lopussa on vielä kopioituna viisi arkkivirttä.¹⁵⁹ Pyykön käsikirjoitusvihko valottaa heränneiden talonpoikien kärjistyneitä välejä paikallisen papiston kanssa kriittisenä vuotena 1820, mutta avaa toisaalta myös monipuolisia näköaloja heränneiden lukukulttuurin syntyyn.

L. J. Niskanen: Muisto-Kirja hengellisten asiain päälle (1837). Tämän tutkimuksen kannalta keskeinen heränneiden talonpoikien käsikirjoitus on Lauri Juho Niskasen vuodelle 1837 päivää historiikki *Muisto-Kirja Hengellisten asiain päälle*. Kirjoituksesta on säilynyt eri kokoelmissa useita käsikopioversioita, jotka tekstiasultaan hieman poikkeavat toisistaan.¹⁶⁰ Niskasen kirjoitus toimi myös esikuvana useille muille ”Muisto-Kirjoille”, joita toiset heränneet maallikot laativat 1800-luvun loppupuolella herännäisyyden myöhemmistä vaiheista.¹⁶¹ Tällainen historiakulttuuri ei 1800-luvun rahvaan parissa ollut aivan tavatonta, sillä itseoppineiden kansankirjoittajien tutkimus on nostanut esiin myös heränneisiin lukeutumattomien kansanihmisten laatimia *Muisto-Kirjoiksi* nimettyjä historiikkeja. Ilmeisenä esikuvana näille on toiminut virsikirjan liitteenä laajalle levinnyt *Ajantieto eli Muisto-Kirja merkillisimmistä tapauksista*.¹⁶²

Aiemmassa tutkimuksessa vähälle huomiolle on jäänyt, että Niskasella oli käytössään kirjoituksensa lähteenä ja pohjatekstinä Paavo Ruotsalaisen sanelema ja Nilsin suntio Aatu Möykkysen kirjoittama muistelo, joka on allekirjoitettu

---

¹⁵⁷ HYK H MS C.III.27 Pyykkö [1820].

¹⁵⁸ III, 5–8.

¹⁵⁹ HYK H MS C.III.27 Pyykkö [1820].

¹⁶⁰ Pentikäinen 1977, 23–24.

¹⁶¹ Samuli Pentikäisen kartoituksessa on löytynyt Wilhemi Niskasen, Simo Pylvään, Heikki Juurikosken ja Lassi Ruotsalaisen ”Muistokirjat”. Pentikäinen 1977.

¹⁶² Kauranen & Kuismen 2011, 284–288. Rahvaan historiakulttuureista muualla Pohjolassa, ks. Liljewall, 2002; Magnússon & Ólafsson 2002.

päiväyksellä 7.2.1837. Tekstin todennäköinen alkuperäisversio sisältyy SKHS:n kokoelmiin, mutta siitä puuttuu harmillisesti muutama sivu alusta.¹⁶³ Ruotsalaisen ja Möykkysen tekstiä Niskasen *Muisto-Kirjaan* vertailemalla voi havaita, että Niskanen on hyödyntänyt sitä alkuun kuta kuinkin sellaisenaan, mutta siirtyessään kuvaamaan tapahtumia, joita itsekin on ollut todistamassa, hän näyttää valinneen omaäänisemmän kirjoitusotteen. Tästä huolimatta lähes jokainen lause Ruotsalaisen sanelemasta lähdetekstistä on hyödynnetty jossain kohtaa Niskasen *Muisto-Kirjaa*.

Niskanen omisti *Muisto-Kirjansa* esipuheessa ”rakkaalle pastorille”, jonka on päätelty olleen Ylivieskan kappalainen Jonas Lagus (1798–1857). Vaikka *Muisto-Kirja* on päivätty vuodelle 1837, se sisältää kuvauksia ainakin vuodelle 1839 asti ajoittuvista tapahtumista. F. G. Hedberg mainitsee kirjeessään 3.9.1840, että oli Laguksen luona vieraillessaan lukenut Niskasen lähettämää ja juuri kyseisenä vuonna laatimaa historiikkia.¹⁶⁴ On siis mahdollista, että ensimmäinen levitykseen päätynyt versio *Muisto-Kirjasta* olisikin valmistunut vasta vuonna 1840. Näin ollen Niskanen olisi täydennellyt ja muokkaillut tekstiään muutaman vuoden ajan, mutta jättänyt päiväykseksi kuitenkin vuoden 1837. Tämäntapaisena prosessikirjoittamisena Niskasen työskentely näyttäytyy ainakin hänen 12.12.1846 päiväämässä kirjeessään, jonka vastaanottaja oli luultavasti N. G. Malmberg:

Rakas ystävä! Tässä lähetän minä nyt teille tämän vähäsen ja puuttuvaisesti kokoon pannun kirjoituksen eli historian. Usiasti olen ajatellut tätä uudesti kirjoittaa, että se tarkempain ja enempäin selitysten kautta tulisi täydellisemmäksi, – – Se kirjoitus, jonka ukko Paavo kokoon pani ja jonka vissisti olette lukeneet, on tässä alkuna ja edespäinkin joissa kuissa kohdin pantu ylös, asian valistukseksi. Pyydän myös nöyrimmästi, ettette anna tätä kirjoitusta monen nähdä, ja jos ukko Paavo käypi teillä, niin antakaat sen olla salassa häneltäkin.¹⁶⁵

Tämän salailumotiivin taustalla oli ilmeisesti Ruotsalaisen närkästyminen siitä, että hänen tekstiään oli menty paloitlemaan ja täydentelemään. Ruotsalainen antoikin *Muisto-Kirjasta* happaman arvion: ”Siinä on paljo juoruja, totta ja valhetta sekaisin.”¹⁶⁶ Niskasen kuvausta ovat arvostelleet myös *Muisto-Kirjassa* huonoon valoon saatetut Henrik Renqvist ja Juhana Poikonen, joiden vastineita *Muisto-Kirjaan* on lähdekritiikin kannalta syytä lukea Niskasen tekstin rinnalla.¹⁶⁷

---

¹⁶³ KA SKHS B 161b *Möykkynen & Ruotsalainen 9.2.1837*.

¹⁶⁴ Akiander 1862–1863 VII, 295.

¹⁶⁵ Akiander 1862–1863 VI, 169.

¹⁶⁶ KA SKHS A 79 *Kusti Niskanen 1899*; Akiander 1862–1863 VI, 158; Rosendal 1913, 381–382.

¹⁶⁷ KA SKHS A 119 *Muistelmia yhellle renkimiehelle elämän vaiheista*; HYK Coll 6.6. *Henrik Renqvistin vastine L. J. Niskasen Muisto-Kirjaan s.a.*

Paavo Ruotsalaisen kirjallinen jäämistö. Yksi sitkeimmistä Paavo Ruotsalaiseen liittyvistä myyteistä on väite hänen kirjoitustaidottomuudestaan.¹⁶⁸ Totta kyllä, Ruotsalaisen tiedetään käyttäneen kirjureita apunaan kirjeenvaihdossaan, mutta käsitys hänen kirjoitustaidottomuudestaan on yksioikoinen, mikä ilmenee L. J. Niskasen kirjeestä oletettavasti N. G. Malmbergille 12.12.1846:

Nyt adventin aikana kävin Nilsiässä, ja Paavo aloitti siellä kirjoittaa sitä kirjaa, jota hän oli aikonut tehdä. Milloin hän sen valmiiksi saanee, sitä en osaa sanoa. Muuten hän oli vanhuuden terveydessä, mutta lankesi kätensä pahaksi nilpulla jäällä. Kuinka kauvan sitä kipeää kestänee hänelle.¹⁶⁹

Liukastuessa kipeytynyt käsi ei kauaa hidastanut kirjoitustyötä, sillä traktaatin *Muuna sana heränneille talonpojan säädystä* (1847) loppusanat on päivätty jo 16.12.1846.¹⁷⁰ On toki mahdollista, että Ruotsalainen oppi sujuvammin kirjoittamaan vasta kypsällä iällä. Aiempi tapa käyttää kirjureita on voinut johtua myös hänen talonpoikaisesta säätytietoisuudestaan tai samastumisesta apostoli Paavaliin, joka niin ikään käytti kirjureita apunaan. Tällaiseen samastumiseen voisi viitata paitsi Ruotsalaisen kirjeissään käyttämä raamatullinen kieli myös hänen omaksumansa tapa allekirjoittaa nimensä muotoon ”Paaval”.¹⁷¹

Paavo Ruotsalaisen kirjeet levisivät käsikopioina erityisesti heränneen papiston parissa Ruotsalaisen vielä eläessä. Tällaiset käsikopioidut kokoelmat olivat luonteeltaan hartauslukemistoa, mikä on ohjannut niihin päätyneiden kirjeiden valintaa. Ruotsalaisen kirjeenvaihtoa on julkaistu sittemmin useina painoksina.¹⁷² Tämän tutkimuksen kannalta olennainen eli varhaisin kirjeenvaihto sisältyi jo Akianderin lähdejulkaisuun.¹⁷³ Ruotsalaisen vastaanottamia kirjeitä ei juurikaan ole säilynyt. Ryhtyessään kirjoittamaan Paavo Ruotsalaisen elämäkertaa 1960-luvulla Aapeli Saarisalo sai Ruotsalaisen perillisten piiristä tiedon, että Ruotsalaisen Eeva-tytär olisi perinyt arkullisen isänsä kirjeitä ja kirjoja, jotka puolestaan hänen Katri-tyttärensä mukana olisivat kulkeutuneet Ilomantsiin. Tällaista kirkkohistorioitsijan aarrearkkia ei kuitenkaan sittemmin ole löytynyt.¹⁷⁴

---

¹⁶⁸ Myytin sitkeyttä kuvaa, että tuoreimman Paavo Ruotsalaisen kirjekokoelman toimittanut Jaakko Elenius kirjoittaa kokoelman esipuheessa: ”Paavo Ruotsalainen ei osannut kirjoittaa, ei edes nimeään, vaikka hänen lapsiltaan on välittynyt kertomuksia isän heille pitämistä kirjoitusharjoituksista.” Elenius 2005, 10. Samoin esim. Häggman 2007, 229.

¹⁶⁹ Akiander 1857–63 VI, 169.

¹⁷⁰ Akiander 1857–63 VI, 122–128.

¹⁷¹ Järveläinen 1994, 61. Paavo Ruotsalaisen kirjeiden kielestä ja raamattuviitteistä, ks. Lauerma 2008; Kauhanen 2012.

¹⁷² Kares & Suurkari 1937, 3–6; Elenius 2005, 6–7.

¹⁷³ Akiander 1857–63 VI.

¹⁷⁴ Saarisalo 1969, 7.

4 Artikkelien tutkimustulokset

4.1 (I) Kerettiläinen on 1800-luvun alkupuolella syntynyt kotoperäinen sana, jolla alun perin viitattiin heränneisiin ja heidän poikkeavaan lukukulttuuriinsa

Väitöskirjan ensimmäinen artikkeli *Kerettiläinen* on käsitehistoriallinen tutkimus, joka tarkastelee yhtäältä sitä, millaisia ajassa muuttuvia merkityssisältöjä termille kerettiläinen on eri aikoina annettu (semasiologinen analyysi), sekä toisaalta sitä, millaisilla rinnakkaistermeillä näin hahmottuviin kerettiläisen käsitteisiin on viitattu (onomasiologinen analyysi). Artikkelin hyödyntää keskeisinä lähteinään Suomessa 1800-luvulla julkaistuja sanomalehtiä sekä kerettiläisen sanakirjamääritelmiä eri aikakausilta.

Nykykielessä kerettiläisen perusmerkitys on 'harha-, väärioppinen, -uskoinen', ja etymologialtaan sanan ajatellaan palautuvan kreikankieliseen vastineeseensa *hairetikos* (eng. *heretic*, ven. *jeretik*). Artikkelissa päädyn kuitenkin kannattamaan aiemmin jo vuonna 1958 akateemikko Martti Rapolan perustelemaa näkemystä sanan kotoperäisestä etymologiasta. Mikäli kerettiläinen olisi kreikkalaisperäisenä lainasana, raamatullisena terminä sillä olisi ollut hyvät edellytykset kotiutua suomen kirjakieleen jo Agricolan käännöstöiden myötä. Näin ei ole kuitenkaan käynyt. Kerettiläisen ensiesiintymä löytyy vasta vuodelta 1838 Elias Lönnrotin kirjeestä J. F. Cajanille, jossa sanalla yllättäen viitataan Savon heränneisiin. Myös kerettiläisen saama ensimmäinen sanakirjamääritelmä on harhaoppisen sijaan ruotsinnos *pietist* vuodelta 1853.

Lönnrot päätyi kosketukseen heränneiden kanssa toimiessaan piirilääkärinä Kajaanissa 1833, jossa herätyksiin liittymätön rahvas kutsui heränneitä "köyrötyläisiksi", "köyrytyläisiksi" tai – ilmeisesti heränneiden käyttämän vaateparren mukaan – "körttiläisiksi". Heränneistä käytetty erikoinen termi esiintyi 1800-luvun alkupuolen sanomalehtikirjoituksissa myös muodoissa "keyrityläinen", "kerettyläinen", "kerittiläinen" kunnes vakiintui muotoon "kerettiläinen". Mehiläisessä vuonna 1840 Lönnrot tiesi jo kertoa, että nimitys oli saanut alkunsa Nilsiä ja Nurmeksen rajoilla sijaitsevasta Keyrityn kylästä, josta sittemmin laajemmalle levinneiden herätysten katsottiin saaneen alkunsa.

Keyrityläisten herätyksen alkuna on kerrottu Paavo Kuosmasen kääntymystä, jossa entinen kylätietäjä vaihtoi aiemmin harjoittamansa taikuuden

sanantutkisteluun kyläläisten kesken. Sieluntilastaan huolestuneiden kyläläisten vaellus metsäpolkua myöten Nurmeksen kirkolle herätti aikalaisissa ihmetystä, josta juontui useissa lähteissä mainittu lausahdus: ”Tuossa kulkee Keyrityläisten jono”. Herätysten levitessä yli kylä-, pitäjä- ja murrerajojen heränneistä käytetyt nimitykset taipuivat muotoihin ”keyrityläinen”, ”kerettiläinen” ja ”körttiläinen”, joista viimeksi mainitun taustaksi on toisaalta hahmotettava myös heränneiden vaateparren takinlievettä merkitsevä ruotsinkielinen sana *skört*.

Vaikka aluksi kerettiläinen liittyi terminä ja käsitteenä ainoastaan Savo-Karjalan heränneisiin, 1800-luvun puoliväliin tultaessa sitä käytettiin pietististen kansanherätysten yleiskäsitteenä ja vähin erin myös kokonaan uudessa harhaoppisen merkityksessä. Jälkimmäiseen käyttötapaan on voinut vaikuttaa sanan äänteellinen yhteys muiden kielten vastaavan sisältöisiin sanoihin (eng. *heretic*, ruots. *kättare*, saks. *Ketzer*). Vuosisadan loppupuolella heränneiden pilkkanimistä käyttöön jäi vain körttiläinen, kun taas kerettiläisen merkitysalaksi rajautui nykykäytännömukainen ’harha-, väärioppinen, -uskoinen’.

Vaikka 1800-luvulla heränneiden pilkkanimet keyrityläinen, kerettiläinen ja körttiläinen esiintyivät rinnakkaistermeinä, niitä käytettiin hieman ilmiön eri piirteitä korostaen. Keyrityläinen oli herätysten alkuvaiheeseen liittyvä ja selvästi paikallinen termi, ja körttiläinen puolestaan liittyi heränneiden yksinkertaiseen vaateparteen sekä maailmankielteiseen elämäntapaan. Puhuttaessa heränneistä kerettiläisinä heitä ei syytetty niinkään harhaoppisuudesta, vaan huomio kiinnittyi pikemminkin heidän poikkeuksellisen innokkaaseen hurskauselämään ja hartauskirjojen lukemiseen, millä he erottuivat muutoin enimmäkseen välttelevästi kirkolliseen lukukulttuuriin suhtautuneesta rahvaasta.

Sivulöydöksenä artikkeli tekee korjaavan ehdotuksen vallitsevaan käsitykseen kerettiläisten etymologiasta. Akateemikko Lauri Posti opponoi vuonna 1977 Martti Rapolan edustamaa kantaa kerettiläisen kotoperäisestä etymologiasta, jossa sanan alkuperä juontuu Keyrityn kylän nimestä. Posti kiinnitti huomiota siihen, että itäisessä Suomessa on runsaasti Keretti-alkuisia paikannimiä (Keretinniemi, Keretinlahti jne.), jotka ovat mitä ilmeisimmin Savon herännäisyyttä vanhempaa perua. Posti esitti hypoteesin, että nämä Stolbovan rauhanrajan (1617) itäpuolella sijaitsevat genetiivimuotoiset paikannimet olisivat olleet alueelle paenneiden ja harhaoppisiksi (ven. *jeretik*, karj. *jeretniekka*) leimattujen vanhauskoisten asuinpaikkoina, jolloin kerettiläinen voisi olla venäjän ja karjalan kielten välityksellä suomen kieleen tullut kreikkalainen lainasana. Hypoteesinsa tueksi Postilla ei kuitenkaan ollut esittää juurikaan lähdeaineistoa. Vaihtoehtona Postin hypoteesille artikkelini ehdottaa, että sekä Keretti- että Keyrity-alkuiset paikannimet voisivat palautua saamen kielen vesistön latvaa merkitsevään sanaan *giera*, kuten Denis Kuzmin on päätellyt vienankarjalaisen Kieretti-nimistön osalta asian olevan. Näin ollen kerettiläisen etymologia olisi sittenkin johdettavissa Keyrityn kylän nimestä.

4.2 (II) Kerettiläisyys syntyi rahvaan kirjallistumisen, eletyn uskonnon ja pietismin kohtaamisena

Väitöskirjan toinen artikkeli *Tietäjä Paavo Kuosmasen kääntymys ja kerettiläisyyden synty rahvaan kirjallistumisen, eletyn uskonnon ja pietismin kohtaamisena* uudelleenarvioi käsityksiä Savo-Karjalan herännäisyyden syntyvaiheista rahvaan kirjallistumisen, eletyn uskonnon ja hengellisen auktoriteetin oikeuttamisen näkökulmista. Vaikka Savo-Karjalan heränneiden pejoratiivinen nimeäminen kerettiläisiksi sai kiistatta alkunsa kylätietäjä Paavo Kuosmasen ja Keyrityn kyläläisten herätyksestä, aiempi herännäisyyden tutkimus on jättänyt Kuosmasen kääntymyskertomuksen varsin vähälle huomiolle sen kansanomaiseen uskomusmaailmaan liittyvän luonteen vuoksi. Artikkelin lähde pohja laajenee perinteisistä herätysliikehistorian lähteistä rippikirjoihin ja lääninhallituksen kuulustelupöytäkirjoihin sekä SKS:n arkiston perinteen ja nykykulttuurin kokoelmien uskomustarinakortistoon sisältyviin memoraatteihin Kuosmasen kääntymyksestä.

Seikkaperäisimpänä kuvauksena Kuosmasen kääntymyksestä on pidettävä tunnetumpien Akianderin ja Rosendalin välittämien versioiden sijaan nurmeslaisen lehtori Olli Koistisen Karjalatar-lehdessä vuonna 1912 julkaisema kuvausta, joka pohjautuu hänen kokoamiinsa paikallisiin muistitietoihin. Koistisen mukaan Kuosmanen oli kotiseudullaan arvostettu ”unennäkijä ja mahtava velho”. Helatorstaisella kalaretkellä hän veisti kuuttiinsa uuden melan, mutta koska muisti sananparren ”pyhänä veistetyt lastut Jumala polttaa veistäjän kämmenellä”, hän heitti veistämänsä lastut järveen. Seuraavan vuoden helatorstaina Kuosmanen oli jälleen yötä myöten kalassa samaisella Keyrityn kylän erämaisella Matalajärvellä. Yöllä nuotion ääressä torkkuessaan hän heräsi outoon ilmestykseen: järven rantasoilta saapui tumma enkelihahmo, joka nuhteli Kuosmasta pyhänä kalastamisesta ja laittoi tämän kämmenille edellisenä vuotena veistetyt lastut, jotka syttyivät heti palamaan polttaen hihansuun hänen turkistaan. Yöllisen kokemuksensa myötä Kuosmanen tuli kääntymykseen: hän teki parannusta pyhätyörikkomuksistaan ja vaihtoi aiemmin harjoittamansa taikuuden sanan tutkisteluun ja hartauskokouksiin Keyrityn kyläläisten kesken.

Artikkeli asettaa Kuosmasen kääntymyskertomuksen rahvaan eletyn uskonnon kontekstiin analysoimalla sitä suullisen perinteen mukaisena uskomustarinana, jollaisia jakamalla rahvas ei niinkään ottanut kantaa kertomuksen todenperäisyyteen vaan sanoitti ja ylläpiti yhteisön jakamaa moraalikoodistoa. SKS:n arkiston perinteen ja nykykulttuurin kokoelmiin sisältyy laaja kokoelma aihepiireittäin kortistoksi järjestettyjä uskomustarinoita, joista yhden pääluokan muodostavat taburikkomukset. Pyhänä tehty työ on tyyppilinen pyhärauharikkomus, josta kertomuksissa koituu yleensä joku rangaistus. Kortistossa oman alaluokkansa muodostavat Kuosmasen tapaukseen palautuvat

memoraatit, joissa kalareissulla helatorstaina vuollut lastut poltetaan veistäjän kämmenellä. Rahvaan eletyn uskonnon näkökulmasta on huomionarvoista, että tällainen rahvaan keskuudessaan jakama pyhäyöetiikka oli yhteismitallista vuoden 1686 kirkkolainsäädännön kanssa. Pyhätyöt olivat erityisen tuomittavia jumalanpalveluksen aikaan: mikäli kirkkoon ei ollut mahdollista päästä, tuli viettää kotihartautta esimerkiksi saarnakirjaa lukien.

Vaikka hengellisesti motivoitunut lukuinto nähtiin myöhemmin yhtenä kerettiläisten tunnuspiirteenä, Paavo Kuosmasen ja muiden keyrittäjäisten rippikirjoissa ilmenevät lukutaitomerkinnot viittaavat kuitenkin varsin puutteelliseen lukutaitoisuuteen. Kansanopetuksen orastaneen alkumenestyksen jälkeen keyrittäjäisten lukutaitomerkinnot taantuivat 1700-luvun loppupuolella, jolloin toisaalta myös papisto laiminlöi kinkerien pitoa. Kirkon kansanopetus alkoi tuottaa uudestaan kohenevia tuloksia vuodesta 1815 alkaen, mutta kuulusteluissa todettu sujuva lukutaito yleistyi Alakeitytyssä normiksi vasta 1840–50-luvuilla. Näyttääkin siltä, että lukuhartaus keyrittäjäisten seuroissa perustui ainakin ensi alkuun lainattuun eli aksessiiviseen lukutaitoon: paikalle tarvittiin aina joku auttavasti lukutaitoinen, joka kykeni lukemaan hartauskirjoja ääneen muuten vain hapuilevasti lukutaitoiselle seuraväelle.

Varhaisten herätyskuvausten analyysi osoittaa, että herätysten alkuvaiheessa hartauskirjojen ääneen lukeminen oli vain yksi elementti heränneiden seuroissa, joissa lukemisen ja veisaamisen lisäksi esiintyi erilaisia ekstaattisen hengellisyyden muotoja, kuten kielillä puhumista ja horrossaarnaamista. Aiemmat tutkijat ovat pohtineet kansanherätysten unissasaarnaamisilmion yhteyttä šamanistisen tradition muuntuneisiin tajunnantiloihin. Artikkelini liittyy tähän keskusteluun vertailemalla kuvauksia heränneiden seuroissa ilmenneistä ekstaattisen hengellisyyden muodoista kansanuskon spesialistien riittitekniikoihin. Loveen lankeavan šamaanin sijaan luontevinta on etsiä vertailukohtaa kansanherätysten horrossaarnaajille Savo-Karjalassa paikallisesti tunnetuista rahvaanuskon spesialisteista, joista toimenkuvultaan tietäjää rajatumpi näkijä vaikuttaa osuvimmalta vertailukohdalta. Mallioppimisen sijaan yhtäläisyyksiä ilmiöiden välillä on kuitenkin luontevinta selittää sillä, että rahvaan eletyn uskonnon jatkumossa oli vanhastaan valmiuksia antaa legitiimi tulkinta ekstaattisille hengellisyyden muodoille.

Keyrittäjäisten herätys laajeni lähikyliin ja ylitti esivallan puuttumiskynnyksen ensimmäistä kertaa Pielisjärven pitäjässä vuoden 1819 ”rytökkäkesäksi” kutsutun hurmoksen myötä. Kymmeniä työikäisiä vetäytyi päiväkausiksi hurmoksellisiin hartauskokouksiin, joiden johtoon asettui ekstaattisella hurmoksella auktoriteettinsa oikeuttanut loismies Antti Timonen (1786–1863). Aiempi tutkimus on viitannut kesän tapahtumiin vain kiertoilmauksin. Analyysi osoittaa, että rytökkäkesän hurmoksessa paitsi kyseenalaistettiin hengellisen säädyn

erityisasema ekstaatikkojen ottaessa opetustehtävät omiin käsiinsä, ylitettiin myös aviosäädyssä harjoitettavaksi rajatun sovinnaisen seksuaalisuuden rajoja.

Virkavalta puuttui tapahtumiin syyttämällä Timosta irtolaisuudesta. Kuopion maaherran kuulusteluissa Timonen kuitenkin vapautettiin Antti Pyykön teräväsanaisesti laatiman armonanomuksen ansiosta. Timosen vapauduttua hurmoksellisuus jatkui entisellään, kunnes paikalle kutsuttu Paavo Ruotsalainen sai Raamatun ja hartauskirjojen tulkintaan perustuvan auktoriteettinsa avulla kriisin asettumaan. Vaikka vielä kesällä 1818 Kuosmanen tunnettiin herätysten johtajana, ryttäkäkesän kriisin aikoihin tämä loitsutiedoistaan luopunut mutta heikosti lukutaitoinen entinen kylätietäjä katosi kansanherätysten näyttämöltä. Ryttäkäkesän kriisin ratkaisun kauaskantoisempi seuraus oli, että kerettiläisten ekstaattista elettyä uskontoa ryhdyttiin tulkitsemaan pietistisen hartauskirjallisuuden valossa ja rajoissa. Kyvystä tulkita uskonnollista kokemustodellisuutta hartauskirjojen avulla muodostui uudenlainen keino oikeuttaa hengellinen auktoriteetti.

4.3 (III) Kirkollisesta lukukulttuurista eriytyvä kerettiläisyys voi yksilötasolla näkyä rippikirjamerkinnoissä

Kolmas artikkeli *Herännyt talonpoika Antti Pyykkö kirjallistumisen airuena Pielisjärvellä: rippikirjat lähteenä rahvaan kirjallistumisen ja kansanherätysten välisen suhteen tutkimuksessa* on tapaustutkimus Antti Pyykön (1784–1832) kirjallistumisesta. Artikkelinä esittelee uudenlaisen rippikirjamerkintöjen analyysimenetelmän kansanherätysten ja kirjallistumisen välisen suhteen arvioimiseksi. Pyykön rippikirjamerkintöjä verrataan hänen kyläkuntansa yleiseen osaamistasoon sekä ennen hänen hengellistä herätystään että herätyksen jälkeen, mikä tarjoaa muun lähdeaineiston tuella mahdollisuuden arvioida sitä, millainen vaikutus Pyykön hengellisellä herätyksellä oli hänen kirjallistumiskehitykseensä.

Pyykkö oli kotoisin Pielisjärven pitäjän Viekin kylältä, joka sijaitsee Lieksan kirkonkylän ja vuonna 1810 seurakuntana itsenäistyneen Nurmeksen puolivälissä. Pyykkö liittyi heränneisiin tiettävästi vuoden 1816 paikkeilla. Vuonna 1818 hänen siskonsa Katri meni naimisiin keyrityläisen heränneiden johtajan Paavo Kuosmasen veljenpojan Heikki Kuosmasen kanssa. Siskonsa häissä Pyykön kerrotaan ensi kertaa keskustelleen Paavo Ruotsalaisen kanssa hengellisistä kysymyksistä. Pyykön säilyneen perukirjan perusteella hän omisti alun toistakymmentä hengellistä kirjaa käsittävän kotikirjaston, johon sisältyvästä Björkqvistin postillasta hän antoi kirjeitse myös seikkaperäisiä lukusuosituksia muille heränneille.

Kun esivalta puututtua herätyksiin oikeustoimin 1820-luvulla, Pyykkö kunnostautui taitavana ja teräväsanaaisena kirjoittajana, joka laati heränneille erinäisiä puolustus- ja valituskirjelmia. Pyykön jäljiltä on säilynyt myös vuodelle 1820 päivätty käsikirjoitusvihko, joka sisältää käännöskatkelman suomeksi julkaisemattomasta E. B. Dryseliuksen kirkkohistoriasta *Kort och enfaldig kyrckio-historia öfver Nya Testamentet* (1708), kaksi Pyykön omaa kirjoitelmaa sekä käsikopiot viidestä arkivirrestä. Pyykköä voi pitää kirjallisilta valmiuksiltaan poikkeuksellisen valveutuneena heränneenä talonpoikana, mikä tarjoaa kiinnostavan lähtökohdan hänen rippikirjamerkintöjensä tarkasteluun.

Vaikka aiemmissa tutkimuksissa Pielisjärvi on 1700-luvun kansanopetuspyrintöjen osalta erottunut edukseen muista Pohjois-Karjalan seurakunnista, 1800-luvun alussa kansanopetuksen tila ei rippikirjojen perusteella näyttäydy mairittelevana. Kun Porvoon tuomiokapituli tiedusteli kiertokirjeellä 8.12.1813 kirkkoherroilta paikallisia kinkerikuulustelukäytäntöjä, Pielisjärven vastauksista ilmeni, että rahvaan suhtautuminen kuulusteluihin oli nurjaa ja kirkkoherraa oli kinkereillä jopa uhattu väkivallalla. Porvoon hiippakunnassa siirryttiin opetusta sisältävään rippikoulukäytäntöön 1810-luvulla, mikä toi osaltaan parannusta kansanopetuksen tilaan. Antti Pyykön ikäluokka kuului kuitenkin vielä rippikoulua käymättömiin ikäluokkiin.

Artikkelissa Viekin kylän rippikirjamerkintöjen analyysi keskittyy vuosien 1802–1813 rippikirjaan, joka kattaa Pyykön herätystä edeltäneet ikävuodet 18–29, sekä vuosien 1814–1824 rippikirjaan, joka ajoittuu Pyykön ikävuosille 30–40 sekä hänen nousuunsa paikalliseksi herätysjohtajaksi. Vuosien 1802–1813 rippikirjassa Pyyköllä on ikäluokkansa keskiarvoja paremmat merkinnät sisälukutaidossa ja kristinopintiedoissa, mutta tyhjä sarake luetun ymmärtämisessä. Tulkitsen merkintöjä siten, että ennen hengellistä heräämistään Pyyköllä on ollut erinomaiset valmiudet kirjan lukuun ja kohtuullisen sukkela ymmärrys katekismustietojen ulkomuistiin pönttämiseen, mutta luetun ymmärtämisen merkintöjen puuttumisesta päätellen kiinnostus on ollut ulkokohtaista. Sen sijaan vuosien 1814–1824 rippikirjassa Pyyköllä on kyläkunnan parhaat lukutaitomerkinnot ja täyden rasti myös aiemmin tyhjässä luetun ymmärtämisen sarakkeessa.

Pyykön tapauksessa näyttäisi siis siltä, että herätys on syventänyt rippikirjoissa ilmenevää kirjasuuntautuneisuutta. Yksittäistulos ei ole kuitenkaan yleistettävissä laajemmaksi säännöksi, sillä esimerkiksi Pyykön aisaparin, rytäkkäkesän hurmasta johtaneen Antti Timosen osalta rippikirjoista ei löydy ensimmäistäkään suoritusmerkintää. Pyykön osalta 1820-luvun alun hengellisten kuohuntojen jälkeen näyttäisi tapahtuneen seestymistä. Pyykkö kuoli verrattain nuorella iällä vuonna 1832, mutta siinä vaiheessa entisestä papiston kriitikosta oli tullut luotettu kuudennusmies, jonka tehtäviin saattoi kuulua myös papin avustaminen ja lukuharjoitusten pitäminen kinkereillä.

4.4 (IV) Kirjakulttuurin maantieteellinen, kulttuurinen ja sosiaalinen etäisyys rahvaasta selittää kirjallistumisen hitautta Savo-Karjalassa

Neljäs artikkeli *Kirjahylly savupirtissä? Hartauskirjojen välitys, hankinta ja vieroksunta Savo-Karjalassa kustavilaisella ajalla* avartaa näköalaa kerettiläisten kirjakulttuurin syntyyn selvittämällä, miten kirjanvälitys toimi Savo-Karjalassa ennen kirjakauppojen aikaa ja millaista hartauskirjallisuutta heränneet lukivat. Kirjahistoriallinen artikkeli pureutuu kirjanvälityksen haasteisiin arvioimalla kirjakulttuurin maantieteellistä, kulttuurista ja sosiaalista etäisyyttä savupirttien rahvaaseen.

Kustavilaisella ajalla säätyläisten ja rahvaan kirjakulttuurit olivat toisistaan selvästi erilliset. Kinkereillä kuulusteltuja katekismustietoja laajempaan lukeneisuuteen rahvas suhtautui epäluuloisesti: vetäytyminen omaan rauhaan kirjaa lukien saatettiin tulkita säätyläisten joutilaan elämäntavan jäljittelyksi ja siten uhaksi kollektiiviseen raadantaan perustuvalla talonpoikaisarjelle. Myöskään rahvaan elinolot eivät olleet kirjallistumista tukevia. Savo-Karjalan rahvaan tyyppinen asumus oli ikkunaton savupirtti, joka erityisesti talvisaikaan oli päreiden valaisemanakin varsin hämärä kirjan lukemista ajatellen. Kirjakulttuuri näyttäisikin kotiutuneen savupirttien rahvaan elämänpiiriin iltapuhteen ohessa harjoitetun tarinoinnin kaltaisena yhteisöllisenä ääneen lukemisena, mikä vertautuu hyvin eri puolilta Eurooppaa tallennettuihin kuvauksiin yhteisöllisestä kirjanluvusta rahvaan illanvalvojaisissa.

Artikkeli arvioi kirjavarallisuuden kasvun kehitystä Savo-Karjalassa aiempien perukirjatutkimusten tuloksia analysoimalla. Vertailtavina ovat Pentti Laasosen tutkimus Pielisjärven ja Martti Kaukola tutkimus Iisalmen pitäjän perukirjoista. Kirjavarallisuuden tutkiminen perukirjojen avulla on lähdekriittisesti haasteellista, koska kirjavarallisuuden yleistyessä ja niiden suhteellisen arvon laskiessa omistettujen kirjojen mainitseminen perukirjoissa muuttuu epäsäännönmukaisemmaksi. Kaukolan tarkasti dokumentoitu tutkimus antaa kuitenkin mahdollisuuden seuloa aineistosta esiin perukirjojen toimitusmiehet, jotka ovat säännöllisimmin luetteloinneet kirjavarallisuuden. Artikkelissa esitetäänkin aiempia tutkimustuloksia korjaava tilastollinen laskelma, jonka perusteella on arvioitavissa, että Savo-Karjalassa vähintään virsikirjan omistaminen lakkasi olemasta rahvaan keskuudessa erottava tekijä 1800-luvun puoliväliin tultaessa.

Heränneiden käyttökirjallisuutta artikkelissa kartoitetaan Paavo Ruotsalaisen ja Antti Pyykön omistamien kirjojen osalta; kumpaisellakin oli alun toistakymmentä nimikettä käsittävä kotikirjasto. Vaikka molempien kirjakokoelmat olivat poikkeuksellisen laajoja, heidän lukuvalinnoillaan oli sikäli

laajempaakin merkitystä, että he suosittelivat käyttämäänsä kirjallisuutta myös muille heränneille ja toimivat itse seuroissa kirjojen ääneen lukijoina.

Savo-Karjalan rahvaan kirjallistumiselle oman haasteensa toi maantieteellinen etäisyys kirjakulttuurin toimijoihin. Kustavilaisella ajalla oli voimassa painovapausasetus (26.4.1774), joka määräsi poliittisen ja uskonnollisen kirjallisuuden tarkastettavaksi ennen painoluvan myöntämistä. Suomenkielisen hartauskirjallisuuden sensuurista vastasi pitkälti Turun akatemian teologinen tiedekunta, mutta toisaalta joka kahdeksas suomalainen ensipainos julkaistiin kokonaan ilman lupamerkintää. Ruotsin merkantilistisessa talouspolitiikassa paintuotteiden myyntioikeudesta kiistelivät kirjanpainaja–kustantajat asiamiesverkostoineen sekä kirjansitojien ammattikunta, jolla vanhastaan oli ollut yksinoikeus sidottujen painotuotteiden myyntiin. Vuonna 1787 osapuolet pääsivät yhteisymmärrykseen eri kustantajien painatteita myyvien avointen kirjakauppojen toimintaperiaatteista. Suomessa 1800-luvun alussa kirjakauppoja ei kuitenkaan toiminut kuin muutama pääkaupungissa Turussa. Harvaanasutussa Savo-Karjalassa kirjanvälitys oli pitkälle 1800-lukua kirjansitojien ammattikunnan sekä uskonnollisen peruskirjallisuuden osalta osin seurakuntapapiston varassa. Käytännössä rahvas pääsi kosketuksiin kirjakaupustelijoiden kanssa lähinnä markkinamatkoillaan, joille tosin osallistui useimmiten vain talojen isännät ja luotetut rengit.

Aiempi tutkimus on käyttänyt itäisen Suomen maantieteellistä etäisyyttä kirjavälityksen toimijoihin selityspäätteena alueen hitaammalle kirjallistumiskehitykselle. Maanteiden valmistuttua 1700-luvun lopulla Kuopiosta Ouluun ja Vaasaan savolaisten talonpoikien vuotuiset suolanhakumatkat suuntautuivat samoille länsirannikon tapulikaupunkien markkinoille, joille myös länsirannikon syrjäkylien talonpojat matkasivat mahdollisesti aivan yhtä harvakseltaan. Kun talonpoika pääsi kirjansitojan myyntikojoon äärelle lähinnä markkinamatkoillaan, maantieteellisen etäisyyden sijaan olennaisempi tekijä olikin oikeastaan sosiaalinen etäisyys: sattuiiko ylipäättään kuulumaan siihen lähinnä isännistä ja luotetuista rengeistä koostuvaan joukkoon, jotka markkinamatkoja tekivät, vai täytyikö mahdollisia kirjahankintoja tehdä välikäsien avustuksella, mikä oli korostuneesti tilanne naisten ja tilattoman väestön kohdalla.

4.5 (V) Savo-Karjalassa rahvaan pietistinen lukukulttuuri syntyi kansainvälisen evankelikaalisen kirjälähetystyön kättilöimänä autonomian ajan alussa

Viides artikkeli *Kirjakauppias Pietari Joosef Väänäsen verkostot ja elämäntyö pietistisen lukukulttuurin edistäjänä Savo-Karjalassa* luo kokonaiskuvan Suomen ensimmäisen sisämaan kirjakauppiaan, keuhvolaisen talonpojan Pietari Joosef Väänäsen (1781–1846) elämäntyöstä kirjavälityksen alalla. Vaikka kirjahistorian alaa edustava tutkimus seuraa Väänäsen elämänvaiheita, laajentamalla tarkastelua Väänäsen kirjavälitysverkostoihin artikkeli tuo uutta tietoa myös brittiläisten evankelikaalisten kirjälähetystyöjärjestöjen sekä herrnhutilaisten verkostojen vaikutuksesta rahvaan lukukulttuurin muutokseen Savo-Karjalassa.

Kuopion Kehvon kylältä kotoisin olleella Pietari Väänäsellä oli rippikirjojen perusteella jo lapsena hyvät kirjalliset valmiudet, jotka näyttäisivät tulleen kodinperintönä säätyläistaustaisen äidin puolelta. Pietistisen liikehännän pariin hän päätyi tutustuttuaan Kuopion säätyläistaustaiseen heränneiden piiriin, jossa vaikuttivat muun muassa hopeaseppä Jacob Lundström ja nimismies J. J. Malmberg, joka tunnetaan vuonna 1809 ensi kertaa suomeksi julkaistun John Bunyanin *Kristityn vaelluksen* kääntäjänä. Kuopion heränneillä oli yhteyksiä myös Savojärven herätystä johtaneeseen Juho Lustigiin sekä Kuopion triviaalikoulussa opiskelleeseen nuoreen Henrik Renqvistiin, jonka opintoja isänsä perinnön vaurastuttama Väänänen tuki.

Renqvistin aloitettua pappisopintonsa Turussa Kuopion heränneiden piirillä rakentui yhteys paitsi Turun herrnhutilaispiireihin myös John Patersoniin, joka oli saapunut vuonna 1811 Turkuun perustamaan Suomen Pipliaseuraa. Ennen Suomeen tuloa *Religious Tract Society*n (RTS) ja *British and Foreign Bible Society*n (BFBS) asiamiehenä toimineen Patersonin oli jo onnistunut perustaa vuonna 1808 *Svenska Traktatsällskapet* Ruotsin herrnhutilaisten piirien tuella. Venäjän keisarikuntaan vuonna 1809 liitettyssä Suomessa Keisari Aleksanteri I harjoitti Pyhän allianssin hengessä sallivaa uskontopolitiikkaa, mikä konkretisoitui Suomen Pipliaseuran perustamisen rahallista tukemista vuonna 1813 sekä vuonna 1817 perustettu Suomen Evankelinen seura, joka perustettiin julkaisemaan RTS:n esimerkinmukaisesti yksinkertaisia kansankielisiä uskonnollisia traktaatteja.

Paterson tunnetaan Suomen Pipliaseuran perustajana. Uutta tietoa artikkeli tuo sitä vastoin traktaattilähetystyön alkuvaiheeseen Suomessa, joka alkoi jo ennen Evankelisen seuran perustamista Tukholman ja Turun herrnhutilaispiirien välisenä yhteistyönä. Tähän verkostoon liittyivät Henrik Renqvistin välityksellä myös Kuopion heränneet ja Pietari Väänänen, joka aloitti uransa kirjavälityksen alalla isänsä perinnön turvin omatoimisena kolportöörinä ja Renqvistin suomentamien traktaattien kustantajana. Patersonin aloitteesta ja Turun

säätyläistaustaisten hengenheimolaisten tuella Väänäsen onnistui saada oikeudet Suomen ensimmäisen sisämaan kirjakaupan perustamiselle Kuopioon vuonna 1819. Väänäsen ja Renqvistin kirjahankkeiden myötä rahvaalle suunnatun uskonnollisen kirjallisuuden saatavuus parani Savo-Karjalassa tuntuvasti. Samalla kirkollisen lukukulttuurin rinnalle alkoi muodostua pietistinen lukukulttuuri.

Pietarissa Pipliaseuran toimistolla asemapaikkaansa pitänyt Paterson oli jatkuvasti kirjeenvaihdossa brittiläisiin emoseuroihin. Tämän tutkimuksen tuomaa yllättävää uutta tietoa on, että Patersonin kautta ihailevat kuvaukset Väänäsen kirjanvälityksestä levisivät paitsi Englantiin, varsin varhain myös RTS:n emoseuran kuukausiraporttien myötä Yhdysvaltojen tytärseuroille asti. New England Tract Society julkaisi vuonna 1820 pienen kirjasen nimeltä *History of Tracts*, johon oli koottu kuvauksia levitettyjen traktaattien synnyttämistä herätyksistä. Kuvaus Väänäsen kolportööri toiminnasta sisältyi kannustavana esimerkkinä tähän julkaisuun, vaikka Suomessa heränneet saivat sanomalehdissä palstatilaa vasta vuosikymmeniä myöhemmin.

Vaikka yllirajainen evankelikaalinen kirjälähetystyöverkosto näki Väänäsen kirjävälitystyön osana maailmanlaajaa ilmiötä, evankelikaalisilta järjestöiltä Väänänen ja Renqvist omaksuivat kuitenkin uskonkäsityksen sijaan ennen muuta toimintamallin halpojen kansankielisten uskonnollisten kirjasten levittämisestä. Julkaisuvälinoissaan Renqvist ja Väänänen tukeutuivat usein varsin juurevaan pietistiseen ja puritaaniseen hartauskirjallisuuteen, mikä oli osaltaan vaikuttamassa siihen, millaisen teologisen tulkinnallisen kehityksen kautta rahvaan parissa levinneitä herätyksiä alettiin Savo-Karjalassa sanallistamaan.

4.6 (VI) Herätysten äitymistä yli esivallan puuttumiskynnyksen 1820-luvulla selittävät käänne kirjallistumisessa ja Aleksanteri I:n uskontopolitiikka

Kuudes artikkeli *Kerettiläisten lukukulttuuri esivallan kontrollissa: Savo-Karjalan heränneiden kirjallistuminen 1820-luvun konventikkelikäräjien kuvastimessa* haastaa perinteisen Paavo Ruotsalaisen henkilöhaamoon keskittyvän herännäisyyden syntykertomuksen hypoteesilla, jossa Savo-Karjalan herätysten äitymistä yli esivallan puuttumiskynnyksen 1820-luvulla selitetään Ruotsalaisen johtajuuden sijaan 1810-luvulla Suomeen rantautuneen evankelikaalisen kirjälähetystyön vauhdittamalla kirjallistumiskehityksellä. Artikkelissa koetellaan hypoteesia tarkastelemalla 1820-luvun konventikkelikäräjien ja muiden viranomaistoimien myötä syntyneitä aineistoa rahvaan kirjallistumisen näkökulmasta.

Herännäisyyden historiaa on perinteisesti kerrottu Telppään niityn herätyksestä vuonna 1796 alkavana kertomuksena, jonka punaisena lankana on seurattu Paavo Ruotsalaisen elämänvaiheita ja hänen uskonymmärryksensä

oikeaksi tulkittua perimysjärjestystä. Tämän kertomusrakenteen ongelmana kuitenkin on, että lähteiden perusteella talonpoikaisessa herännäisyydessä ei tapahtunut kovin paljon mitään ulospäin näkyvää ennen 1820-luvulla heränneitä vastaan konventikkeliplakaatin nojalla käytyjä oikeudenkäyntejä. Mikäli siis herännäisyyden syntyä haluaa selittää Paavo Ruotsalaisen johtajuudella, olisi kyettävä perustelemaan, miksi kesti 20 vuotta, ennen kuin esivallan puuttumiskynnys ylittyi? Herännäisyyden perinteisen historiakertomuksen kannalta on myös ongelmallista, että Paavo Ruotsalainen oli valmis hylkäämään heränneiden piirin yrittäessään muuttaa perheineen Puolaan kesällä 1817. Tarkemman lähdeanalyysin pohjalta näyttääkin siltä, että Ruotsalainen nousi näkyvämmiin johtavaan asemaan vasta palattuaan Puolan matkaltaan.

Esivalta ryhtyi oikeustoimiin heränneitä vastaan ensimmäistä kertaa Pielisjärven ”rytäkkäkesässä” 1819, jolloin hurmosta johtanut Antti Timosta syytettiin irtolaisuudesta. Vuonna 1820 aloitettiin Liperissä virkarikostutkinta Henrik Renqvistiä vastaan, ja Iisalmen Ollikkalassa kolme Savojärven kylän isäntää sai syytteet konventikkeliplakaatin rikkomisesta. Vuonna 1821 oikeustoimia heränneitä vastaan harkittiin myös Nurmeksen pitäjänkokouksessa, mutta samana vuonna Pielavedellä asia eteni syytteiksi asti. Oikeustoimien myötä syntyneen asiakirja-aineiston kuvausten valossa heränneiden seuroissa kyllä luettiin hartauskirjoja ja saapuneita kirjeitä, mutta keskeisenä näyttäytyi myös hurmoksellisuus ja horrossaarnat, joissa eriteltiin läsnäolijoita sieluntaltaan pelastuviin tai kadotettuihin.

Ensimmäiset konventikkeliplakaatin nojalla Savossa syytetyt talonpojat Joosua Tikkanen (1781–1833), Erkki Tikkanen (1787–1857) ja Heikki Martikainen (1782–1850) olivat kotoisin samoilta Savojärven kylän tiloilta, joiden heinäväen parissa Telpään niityn herätys oli Niskasen *Muisto-Kirjan* mukaan vuonna 1796 puhjennut. Artikkelissa selvitetään Ollikkalan kylän rippikirjojen lukutaitomerkintöjen valossa, erottuuko Savojärven tilojen N:o 3 ja N:o 4 väestö kirjallistumisekehitykseltään muusta kyläkunnasta. Tarkastelun lopputulos on, että Savojärven herätyksen ydinryhmän kohdalla hyvien lukijoiden osuus noudattelee varsin tarkasti koko Ollikkalan kylän keskiarvoista kehitystä. Päätelmäksi jää, että Savojärven herätyksessä kirjanluku on nähtävästi perustunut lainattuun eli aksessiiviseen lukutaitoon: seuroissa muutamat sujuvasti lukutaitoiset ovat lukeneet hartauskirjoja ääneen muuten vaihtelevasti lukutaitoiselle seuraväelle. Tällaisina lukijoina lienevät herätysten alkuvaiheessa toimineet Juho Lustigin ja Paavo Ruotsalaisen kaltaiset johtohahmot, sekä myöhemmin muun muassa L. J. Niskanen ja Juhana Poikonen, jotka jo rippikoulussa oli todettu lukijoina ikäluokkansa priimuksiksi.

Rippikirjoja selvemmin kerettiläisten kirjakulttuurin luonne paljastuu Antti Pyykön vuodelle 1820 päiväämän käsikirjoitusvihon teksteissä, joista vahvasti välittyy koettu ristiriita papiston saarnaaman ja esimerkillään opettaman

kristillisyyden sekä hartauskirjoista ammennetun askeettisemman kilvoitusihanteen välillä. Toisaalta kyse näyttäisi olevan myös konfliktista harvoin kirjoihin keskittyneen kirkollisen lukukulttuurin ja Pyykön edustaman uudenlaisen pietistisen lukukulttuurin välillä. Pyykön näkökulmasta hartauskirjojen ja erityisesti Raamatun valossa kenen tahansa oli lupa arvioida opetusta seurakunnassa – ja tarvittaessa ryhtyä myös itse opettamaan.

Tieto heränneitä vastaan nostetuista viranomaistoimista kantautui Renqvistin kirjeenvaihdon välityksellä Pietariin John Patersonille, joka vastauskirjeessään vakuutti sekä keisarin että Pietarin luterilaisen piispan suhtautuvat myötämielisesti heränneisiin ja heidän kirjanlukuunsa. Renqvistin kääntämänä kirje levisi Savo-Karjalan heränneiden parissa vahvistaen entisestään heränneiden itsevarmuutta. Kun ensimmäisenä käsitelty Heikki Martikaisen oikeustapaus päättyi lopulta sakkotuomioon, L. J. Niskanen ja Paavo Ruotsalainen lähtivät Patersonin kirjeen rohkaisemina kesää 1822 Pietariin anomaan keisarilta armahdusta Martikaiselle. Keisarin sijaan he saivat kuitenkin audienssin vain Pietarin piispa Zachris Cygnaeukselle (1763–1830), joka osoitti heille ymmärtämystä ja kehotti anomaan keisarilta sakkotuomioon armahdusta laillisessa järjestyksessä.

Koska herätykset näyttivät leviävän Savo-Karjalassa yhä uusiin kyläkuntiin, Porvoon piispa Johan Molander (1762–1837) suoritti piispantarkastuksen keväällä 1823 Iisalmeen, Nilsiään ja Liperiin, jonka yhteydessä hän yritti sovittaa paikallisen papiston ja heränneiden tulehtuneita välejä. Heränneet esittivät piispalle joka paikkakunnalla kirjallisia valituksia ja vetoamuksia, joissa yhtenä perusteena toiminnalleen heränneet väittivät herätysten olleen esivallan levittämän hartauskirjallisuuden vaikuttamia. Piispantarkastuksen jälkeen keisarin määräyksestä perustettiin komitea miettimään suhtautumistapaa kansanherätyksiin. Uskontopoliittiseksi linjaksi tuli ymmärtäväinen suhtautuminen heränneitä maallikoita kohtaan, mutta ankara puuttuminen pietistisen papiston toimintaan, koska se oli omiaan lietsomaan eripuraa papiston välille ja siten horjuttamaan rahvaan luottamusta kirkkoon. Konventikkelikäräjillä sakkotuomioita saaneiden talonpoikien sakot maksettiin lopulta keisarin käyttövaroista.

Hypoteesi, jonka mukaan herätykset eskaloituivat 1810-luvun lopulla evankelikaalisen kirjalähetystyön tukeman kirjallistumisen myötävaikutuksesta, saa artikkelista tukea. Toisin kuin epäjatkuvuusongelmasta kärsivä perinteinen herännäisyyden syntykertomus, tämä vaihtoehtoinen selitys on johdonmukainen. Ilmiöiden välillä on paitsi ajallinen yhteys, heränneet itse puolustautuessaan myös selittivät herätyksiä esivallan levittämän kirjallisuuden vaikuttamiksi, mikä tosin on nähtävä myös osana oikeudenkäyntien puolustusstrategiaa.

5 Yhteenveto: kerettiläisyys pietistisenä lukukulttuurina

5.1 Ryhmäkuva Pohjolan pietistisistä lukukulttuureista

Tässä luvussa kokoan yhteen väitöskirjan artikkelien tutkimustulokset kerettiläisten kirjakulttuurin synnystä arvioimalla kerettiläisyyttä 1800-luvun alun pietistisenä lukukulttuurina ja vertaamalla tuloksia Savo-Karjalan herätysten skandinaavisiin rinnakkaisilmiöihin. Tarkastelen lukukulttuuria viidestä eri näkökulmasta, jotka ovat (1) lukemaan oppiminen, (2) lukemisen sisältö, (3) lukemisen organisaatio, (4) lukemisen funktiot ja (5) lukemisen päämäärä. Aiemmassa skandinaavisessa tutkimuksessa vastaavasta näkökulmasta on tutkittu Norlannin uuslukijaisuutta (*nyläseriet*) ja Norjan haugelaisuutta, joihin kerettiläisyyden vertailu tässä yhteydessä rajataan. Kaikkien kolmen kansanherätyksen taustalla vaikutti samoja herrnhutilaispietistisiä vaikutteita, ja liikkeet olivat myös ikätovereita keskenään, joten vertailun rajaaminen näihin kolmeen on senkin puolesta luontevaa.

Lukijaliike (*läseriet*) syntyi Pohjois-Ruotsissa 1700-luvun loppupuoliskolla yhtäältä herrnhutilaisten ja pietististen vaikutteiden, toisaalta kirkollisen kotihartausperinteen pohjalta. Herätykseen liittyneiden yhdeksi tunnuspiirteeksi muodostui halu omakohtaisesti lukea Raamattua ja muuta uskonnollista kirjallisuutta, minkä vuoksi 'lukijasta' (*läsare*) muodostui Ruotsissa yleisnimitys uskonnollisesti heränneelle. Norlannin uuslukijaisuus (*nyläseriet*) oli tämän varhaisemman liikehdinnän pohjalta syntynyt ja vuosina 1805–1850 kukoistuskautensa elänyt maallikkoliike, joka sai vaikutteita evankelikaalisesta lähetystyöstä. Liikkeen piirissä suhtauduttiin kriittisesti kirkolliseen hurskauselämään mutta toisaalta myös aiempiin kansanherätyksiin. Liikkeen maallikkojohtajista talonpoika Anders Larsson (1794–1876) ja käsityöläinen Gerhard Gerhardson (1792–1878) Skellefteån Bysken pitäjästä saivat vuonna 1819 syytteet konventikkeliplakaatirikkomuksesta – eli esivallan puuttumiskynnsy

ylittyi Norlannissa varsin samanaikaisesti kuin Savo-Karjalassa heränneiden osalta.¹⁷⁵

Norlannin uuslukijaisuutta lukukulttuurina on analysoinut Daniel Lindmark alun perin jo vuonna 1992 artikkelissaan *Läseri och neologi: Om läskultur och kulturkonflikt i Norrland vid 1800-talets början*,¹⁷⁶ mutta myös myöhemmin näkökulmaa laajentaen uudemmissa tutkimuksissaan.¹⁷⁷

Kuva 3 Adolph Tidemandin (1814–1876): *Haugelaiset* (n. 1848–52). Asetelma voisi olla yhtä hyvin Norlannin uuslukijoiden tai Savo-Karjalan heränneiden seuroista. Kuva: Wikimedia Commons.

Haugelaisuus oli koko Norjan alueelle levinnyt kirkollinen ja yhteiskunnallinen uudistusliike, joka syntyi Hans Nielsen Haugen (1771–1824) vuonna 1796 kokeman kääntymyksen ja maallikkosaarnaajan kutsumuksen pohjalta. Elämänuransa aikana Hauge julkaisi 33 kirjaa, kulki saarnamatkoilla ympäri

---

¹⁷⁵ Holmgren 1948; Sandewall 1952.

¹⁷⁶ Lindmark 1992, 99–113

¹⁷⁷ Lindmark 1997, 11–25; Lindmark 2004, 217–219.

Norjaa luoden koko maan kattavan verkoston alueellisten maallikkojohtajien välille ja oli toisaalta myös neljätoista kertaa vangittuna muun muassa konventikkeliplakaatirikkomusten vuoksi. Henkilökohtaista hurskauselämää vahvistavan pietistishenkisen missionsa lisäksi Haugella oli yhteiskunnallisia ja sosiaalisia uudistuspyrintöjä: hän toimi itse yrittäjänä ja oli perustamassa Norjaan useita teollisia tuotantolaitoksia, minkä on nähty edistäneen teollistumisen käynnistymistä Norjassa.¹⁷⁸

Daniel Lindmarkin lukukulttuurin määritelmää soveltaen haugelaisuutta on tutkinut Linda Haukland vuonna 2014 julkaistussa artikkelissaan *Hans Nielsen Hauge: A catalyst of literacy in Norway*.¹⁷⁹ Haugelaisuudesta on tehty myös muutamia muita tutkimuksia kirjallistumisen ja uskonnollisen lukemisen näkökulmista, jotka tarjoavat mahdollisuuden tarkentaa kokonaiskuvaa haugelaisesta lukukulttuurista.¹⁸⁰

5.2 Lukemaan oppiminen: heräsikö rahvas lukematta, lukien vai lukemaan?

Lukukulttuurin syntymisen perusedellytys oli riittävä lukutaito. Lukutaidon oppimisen osalta Pohjolan pietistiset lukukulttuurit rakentuivat perustalle, jota luterilainen kansanopetus oli valanut. Tanskalle kuuluneessa Norjassa periaatteessa jo vuoden 1736 laki oli edellyttänyt lukutaidon oppimista kaikilta lapsilta, mutta käytössä ollut kiertokoulujärjestelmä ei ollut opettajien puutteellisen koulutustason vuoksi erityisen tuloksekas. Ruotsissa ja Suomessa vastuu lukutaidon alkeisopetuksesta oli puolestaan säilytetty lasten vanhemmille – niin ikään vaihtelevin tuloksin. Vuonna 1814 Ruotsiin liitettyssä Norjassa kansalaisten perusopetus siirtyi kirkolta valtiolle vuoden 1827 kansakouluasetuksen myötä, kun taas Ruotsissa vastaava muutos toteutui vuonna 1842 ja Suomen suuriruhtinaskunnassa vasta vuonna 1866.¹⁸¹ Tarkasteltavana olevat pietistiset lukukulttuurit alkoivat siis eri puolilla Pohjolaa erkaantua kirkollisesta lukukulttuurista tilanteesta, jossa kansanopetuksen uudistustarpeesta käytiin jo keskustelua, mutta opetusvastuun siirtäminen kirkolta valtiolle oli vasta edessäpäin.¹⁸²

Yhteiskunnallisista uudistuksista kiinnostunut Hans Nielsen Hauge oli aktiivinen koulujärjestelmän uudistamisen puolestapuhuja. Toisaalta

---

¹⁷⁸ Amundsen 2010, 292–295; Ajantasainen katsaus uusimpaan haugelaisuuden tutkimukseen, ks. Farstad 2023.

¹⁷⁹ Haukland 2014.

¹⁸⁰ Esim. Fet 1995; Fet 2003; Amundsen 2010; Gundersen 2011; Moilanen & Sommerseth 2020; Hunnes & Liland 2021.

¹⁸¹ Lindmark 1994, 38–45; Appel & Fink-Jensen 2011, 6–9.

¹⁸² Suomen osalta keskustelua kansanopetuksen uudistustarpeesta 1800-luvun alussa on selvittänyt: Tiimonen 2001.

haugelaisuuteen kansanliikkeenä liittyi ruohonjuuritasollakin myönteinen suhde kirjanlukuun. Erityisesti haugelaisten perheiden äidit olivat monilla paikkakunnilla tunnettuja uutterasta kotiopetuksesta ja heidän kodeissaan myös naapurien lapset saattoivat saada lukutaidon opetusta.¹⁸³ Vaikka haugelaisuuden yhteiskunnalliseen uudistusmielisyteen verrattuna Norlannin uuslukijaisuus edusti pikemminkin ”radikaalia traditionalismia”¹⁸⁴, myös heidät miellettiin lukutaidoltaan muuta väestöä harjaantuneemmiksi, mitä kuvaa jo heistä käytetty nimitys ”lukija” (*läsare*).¹⁸⁵ Vastaavasti myös kerettiläiset miellettiin 1800-luvun puolivälin sanomalehtikirjoittelussa vertaisväestöä paremmiksi lukijoiksi, minkä tämän väitöskirjan käsittehistoriallinen artikkeli osoittaa.¹⁸⁶ Sen sijaan kysymys siitä, missä määrin tämä mielikuva vastasi myös todellisuutta ja edistivätkö herätykset kirjallisten taitojen omaksumista, vaatii vielä lähempää tarkastelua.

Tämän väitöskirjan artikkeleissa on arvioitu Savo-Karjalan heränneiden talonpoikien lukutaitokehitystä rippikirjojen lukutaitomerkintöjen valossa. Tarkastelu on keskittynyt kohdehenkilöihin ja kyläkuntiin, jotka muun aineiston perusteella ovat osoittautuneet tutkimusaiheen kannalta keskeisiksi. Lähempään tarkasteluun ovat päätyneet Paavo Kuosmanen ja Dorothea Moilanen Nurmeksen Alakeyrityn kylältä (nyk. Rautavaara)¹⁸⁷, Antti Pyykkö Pielisjärven Viekestä (nyk. Lieksaa)¹⁸⁸, Pietari Väänänen Kuopion Kehvon kylältä (nyk. Siilinjärveä)¹⁸⁹ sekä konventikkelikärajillä syytetyt Joosua ja Erkki Tikkanen sekä Heikki Martikainen Iisalmen Ollikkalasta (nyk. Lapinlahtea).¹⁹⁰ Otanta ei pyri olemaan Savo-Karjalan osalta kattava, mutta kuitenkin herätysten ydinalueiden osalta kyllin edustava. Artikkelien tutkimustulosten pohjalta on tehtävissä muutamia kokoavia havaintoja kansanherätyksen vaikutuksesta lukutaidon oppimiseen.

Ensinnäkin on todettava, että lähteissä on varsin vähän suoria mainintoja herätysten motivoimasta kirjallisten taitojen itseopiskelusta, jollaisesta on kylläkin säilynyt 1830–40-luvuille ajoittuva maininta Margareta Högmanin ystäväliikkeen piiristä:

Muistettava on, että useammat tähän joukkoon kuuluvista osaavat kirjoittaa, niin miehistä kuin vaimoista, samate kuin lukevat puhtaasti. Heräjämisenä perästä on ensimmäinen ahkeroinen opetalla, jos ken ei ennestään osaa.¹⁹¹

---

¹⁸³ Haukland 2014, 546–547.

¹⁸⁴ Lindmark 2004, 228–230.

¹⁸⁵ Sandewall 1952, 4; Johansson 1981, 197; Lindmark 1997, 97–100.

¹⁸⁶ I, 86–88.

¹⁸⁷ II, 85–89.

¹⁸⁸ III, 8–17.

¹⁸⁹ V, 245–246.

¹⁹⁰ VI, 11–17.

¹⁹¹ Akiander 1857–63 VII, 26; Hökkä 2007, 41–42.

Tämä kuvaus sopii joltisenkin hyvin yhteen kerettiläisistä 1800-luvun puolivälissä käydyin sanomalehtikirjoittelun välittämien mielikuvien kanssa, mutta 1800-luvun alkupuoliskon rippikirja-aineistosta avautuu toisenlainen kuva. Vaikka kylätietäjä Paavo Kuosmasen kääntymys ja keyrittyläisten herätys antoivat nimen liikehdinnälle, jonka yhdeksi tunnuspiirteeksi aikalaiset sittemmin näkivät poikkeuksellisen lukuinnon, rippikirjojen perusteella Kuosmanen, hänen puolisonsa Dorothea Moilanen ja koko Alakeyrityn kyläyhteisö vaikuttavat olleen lukutaidoltaan varsin puutteellisia.¹⁹²

Myöskään Savojarven kylän herätyksen ydinryhmä ei erotu Ollikkalan kylän vertaisväestöstä, vaan hyvien lukijoiden suhteellinen osuus noudattelee varsin tarkkaan Ollikkalan kylän keskiarvoista kehitystä.¹⁹³ Sen sijaan Antti Pyykön kohdalla herätyksellä näyttäisi olleen rippikirjoissa ilmenevää kirjasuuntautuneisuutta vahvistava vaikutus, mutta tässä suhteessa hän jää yksittäistapaukseksi.¹⁹⁴ Kokonaisarvioksi jää, että Savo-Karjalan herätysten alkuvaiheessa lukuhartaus seuroissa perustui lähinnä lainattuun eli aksessiiviseen lukutaitoon: Juho Lustigin tai Paavo Ruotsalaisen kaltaiset hyvät lukijat ovat lukeneet kirjoja ääneen muutoin vain hapuilevasti lukutaitoiselle seuraväelle.¹⁹⁵

Huomionarvoista myös on, että vaikka Antti Pyykön ja Paavo Ruotsalaisen kaltaisten johtohenkilöiden hengellinen auktoriteetti perustui sujuvaan lukutaitoon ja kykyyn tulkita hartauskirjallisuutta, herätysten varhaisvaiheessa hengellisinä auktoriteetteina esiintyi myös Antti Timosen ja Juhana Martikaisen kaltaisia täysin lukutaidottomia ekstaatikkoja.¹⁹⁶ Savo-Karjalan herätysten varhaisvaiheessa funktionaalinen lukutaito ei siis näyttäydä edellä lainatun Margareta Högmanin ystäväliikkeen kuvauksen tapaan normina, jota jokaiselta heränneeltä olisi edellytetty tai odotettu. Toisen tai kolmannen sukupolven heränneiden osalta näin on voinut jo ollakin, mutta ilmiö ei vielä näy tämän tutkimuksen 1800-luvun alkuvuosikymmenille painottuvassa aikarajauksessa.

Kirjallisten taitojen oppimisessa heränneet näyttäisivät olleen muun rahvaan tavoin ennen muuta kirkon kansanopetuksen käytäntöjen varassa. Vaikka heränneiden verkosto toimiakseen tarvitsi luku- ja kirjoitustaitoisia yhdyshenkilöitä, useimmiten tällaisiin tehtäviin päätyneet olivat kirjallisilta taidoiltaan ansioituneita jo ennen herätykseen liittymistä. Pietari Väänänen näyttäisi rippikirjojen perusteella perineen poikkeuksellisen lukuintonsa alenevaan säätykiertoon päätyneeltä äidiltään, jonka isoisä oli ollut Kurkijoen kirkkoherra.¹⁹⁷ Vastaavalla tavalla jo nuorena hyvänä lukijana tunnetun Paavo

---

¹⁹² II, 86–89.

¹⁹³ VI, 14–16.

¹⁹⁴ III.

¹⁹⁵ II, 87–89; VI, 17.

¹⁹⁶ II, 94–97; III, 18–20.

¹⁹⁷ V, 245–246.

Ruotsalaisen kohdalla on pohdittu säätyläistaustaisen äidin motiiveja ohjata lahjakasta poikaansa opintielle ja sitä kautta takaisin ylempiin säätyihin.¹⁹⁸ Väinäsen ja Ruotsalaisen kohdalla hyviä kirjallisia valmiuksia perustelee siis pikemminkin kotitausta kuin hengellinen herätys.

Merkille pantavaa on, että tutkittavana ajanjaksona kirkon kansanopetuksen käytäntöjä myös uudistettiin, millä näyttäisi olleen positiivinen vaikutus lukutaitokehitykselle väestötasolla. Ensimmäinen virallinen ohjeistus konfirmaation viettämisestä annettiin vuonna 1793, mutta rippilasten kuulusteluista kehittyi varsinainen rippikoulu vasta Suomen sodan jälkeen hallinnollisten olojen vakiinnuttua. Porvoon hiippakunnan tuomiokapitulin kiertokirjeessä 13.3.1813 asetettiin ikäkausikohtaiset tavoitteet luku- ja kristinopintaitojen omaksumiselle.¹⁹⁹ Iisalmen emäseurakunnassa rippikoulun pito alkoi vuonna 1810. Herännäisvaikuttajista L. J. Niskanen ja Juhana Poikonen edustivat ikäluokkaa, joka ensimmäisten joukossa oli tämän tehostuneen kirkollisen kansanopetuksen piirissä; kumpainkin lukeutui rippikoulussa ikäluokkansa priimuksiin. Siinä missä Niskanen näyttäisi vakavaraisen tilan poikana saaneen kirjasuuntautuneisuutensa kenties kodinperintönä, yhdeksänvuotiaana orvoksi jääneen Poikosen kohdalla tehostunut kansanopetus on hyvinkin voinut olla ratkaiseva tekijä sujuvien kirjallisten taitojen omaksumiselle.²⁰⁰

Kirkollisen kansanopetuksen ryhtiliike alkoi näkyä pienellä viiveellä myös rippikirjoissa: hyvistä lukutaitomerkinnöistä muodostui normi Ollikkalassa 1820-luvulla ja syrjäisemmällä Alakeyrityn kylälläkin jo 1840-luvulla.²⁰¹ Kehitys kuvaa ennen muuta kirkollisen lukukulttuurin tavoitteiden edistymistä eivätkä hyvätkään lukutaitomerkinnät välttämättä vielä merkinneet modernia funktionaalista lukutaitoa. Toisaalta samoja orastavia kirjallisia taitoja on voinut hyödyntää yhtä lailla myös pietistisen lukukulttuurin tarpeisiin, eli edellytykset pietistisen lukukulttuurin leviämiseksi Savo-Karjalassa paranivat 1800-luvun edetessä. Britt Liljewall on aiheellisesti todennut, että lukutaidossa kynnys kehittyä uskonnollisesta toistolukemisesta funktionaaliseen lukutaitoon saattoi melko matalakin, mikäli oli motivaatiota tutustua muuhunkin luettavaan kuin katekismukseen.²⁰² Lukumotivaation lisääjänä pietististen kansanherätysten vaikutus on huomionarvoinen.

---

¹⁹⁸ E. Laine 2012, 46–49.

¹⁹⁹ III, 9–10.

²⁰⁰ VI, 16.

²⁰¹ II, 87; VI, 15.

²⁰² Liljewall 2013, 33–37; myös Kauranen 2013, 32–33. Vrt. Juva 1963, 259–260.

5.3 Lukemisen sisältö: millaiseksi muodostui kerettiläisten kirjakaanon?

Kustavilaisella ajalla kirjakulttuuri oli selvärajaisesti säätyjen mukaan eriytynyttä. Ylemmät säädyt näkivät rahvaalle soveltuvaksi kirjallisuudeksi lähinnä aapisen, katekismuksen, virsikirjan ja arkkiveisujen kaltaisen yksinkertaisen peruskirjallisuuden. Toisaalta omanarvontuntoisesti talonpoikaisessa elämänmuodossaan pitäytynyt rahvas ei myöskään kaivannut tätä laajempaa lukemistoa, vaan saattoi pitää epäilyttävänä herraskaisen kulttuurin jäljittelyä liian laaja-alaista kiinnostusta kirjoja kohtaan. Vaikka kansanvalistuksen edelläkävijöinä vuonna 1771 perustettu *Pro Fide et Christianismo* ja vuonna 1797 perustettu *Suomen talousseura* laajensivat myös suomenkieliselle rahvaalle suunnattua tarjontaa, heikosti organisoituneen jakeluverkoston vuoksi näiden aristokraattisten seurojen vaikutus Savo-Karjalassa jäi vähäiseksi. Perukirjaineistoihin perustuvien kirjavarallisuustutkimusten pohjalta näyttäisi karkeasti siltä, että Savo-Karjalan rahvaan parissa edes virsikirjan omistaminen oli poikkeuksellista 1700-luvun puolivälissä, mutta 1800-luvun puoliväliin tultaessa siitä oli tullut jo normi.²⁰³ Tutkimusjakson kuluessa kirjan omistaminen lakkasi siis olemasta erottava tekijä Savo-Karjalan rahvaan parissa.

Tämä käynnissä ollut kulttuurinen muutos ja erityisesti kiinnostus tavanomaista laajempaa hengellistä lukemistoa kohtaan aiheuttivat jännitteitä, jotka kiteytyvät hyvin Antti Pyykön käsikirjoitusvihkoon sisältyvässä kiistakirjoituksesta *Yxi surkia walitus tämä aikasen Christillisiden pedollisudesta* (1820):

Wielä on nijtäkin opettaita jotka sanoo ei talonpoika tarvitze muita kirjoja kuin catekismus ja virsi kirja: on nyt suruttomilla vapa tila hyljäta pyhä raamattu ja kaikki muut pyhät kirjat.²⁰⁴

Kirkolliselle lukukulttuurille oli ominaista, että rahvaan oletettiin toistolukevan suppeaa valikoimaa hengellistä peruskirjallisuutta. Heränneiden käyttämä kirjavalikoima oli totuttua huomattavasti laajempi, mutta varsin pian heidänkin piirissään alkoi muodostua käsitys suositeltavien tai sallittujen kirjojen kaanonista. Kerettiläisten kirjakulttuuri ei siis varsinaisesti edustanut modernia, yhä uusista nimikkeistä kiinnostunutta ekstensiivistä lukutapaa, vaan lukeminen rajoittui rajalliseen valikoimaan liikkeen piirissä hyväksytyjä hartauskirjoja.

Tällainen kirjakaanonin muotoutuminen oli varsin tyypillistä aikakauden pietistisille lukukulttuureille, mutta perusteet kaanonin rajautumiselle vaihtelivat suuresti. Haugelaisuudessa luettiin Uuden testamentin ja Lutherin vähäkatekismuksen lisäksi lähinnä Haugen itsensä kirjoittamia teoksia,²⁰⁵ joihin

---

²⁰³ IV, 143–144.

²⁰⁴ HYK H MS C.III.27 *Yxi surkia walitus tämä aikasen Christillisiden pedollisudesta*, 45; III, 7.

²⁰⁵ Haukland 2014, 542–543.

Hauge tosin oli saanut vaikutteita muun muassa saksalaisilta mystikoilta Johannes Taulerilta (n. 1300–1361) ja Johann Arndtilta (1555–1621).²⁰⁶ Norlannin uuslukijaliike keskittyi puolestaan Lutherin teoksiin ja pitäytyi kirkollisia kirjoja uudistetteissa vanhoissa karoliinisissa kirkkokäsikirjoissa.²⁰⁷ Luther ei kuitenkaan ollut pietisteille auktoriteettina itsestäänselvyys, sillä esimerkiksi Erik Janssonin (1808–1850) lahko mielenosoituksellisesti poltti Arndtin, Nohrborgin ja Lutherin teoksia ja hyväksyi pelkän Raamatun ja johtajien kokemat profeettalliset ilmoitukset hyväksytyiksi auktoriteeteiksi.²⁰⁸ Myöskään Inkerin hyppääjäliikkeen piirissä Lutheria ei arvostettu, koska lahko opetti irtautumaan papiston kaitsennasta ja aviosäädyn rajoitteista, minkä kanssa ei sopinut yhteen Lutherin opettama kolmisäätyoppi ja seksin rajaaminen vain avioliittoon.²⁰⁹

Kerettiläisten kirjakaanonin muodostumiselle yksi keskeinen tekijä oli sisarliikkeitään proosallisempi: kirjojen saatavuus. Esimerkiksi Lutherin teoksia ei 1800-luvun alussa ollut juurikaan suomeksi saatavilla, vaan into niiden kääntämiseen syntyi heränneen papiston piirissä vasta 1830-luvulla.²¹⁰ Paavo Ruotsalainen näyttäisi saaneen Pipliansa tulkeiksi nuoruudessaan paitsi seppä Högmanin lahjoittamana Thomas Wilcoxin *Kalliit hunajan pisarat*, varsin varhain myös David Hollatzin teoksen *Armon järjestys autuuteen* sekä Freseniuksen teoksen *Rippi- ja Herran ehtoollinen*. Saarnakirjoina hän suosi Wegeliuksen ja Björkqvistin postilloita. Myös Antti Pyykön alun toistakymmentä nimikettä käsittävään kotikirjastoon sisältyi näitä samoja teoksia, ja hän myös tukeutui niihin omissa kirjoitelmissaan.²¹¹

Erityisesti Paavo Ruotsalaisen kohdalla näyttäisi käyneen niin, että hänen uskonymmärryksensä rakentui niitä muutamia hartauskirjoja intensiivisesti tutkien, joiden pariin hän alkuun päätyi. Kirjojen sisältöä hengelliseen kokemustodellisuuteen peilaten hänelle muodostui oma uskonoppinsa, ”talonpoikainen armonjärjestys”, josta käsin hän luki ja arvioi muuta hartauskirjallisuutta.²¹² Tästä näkökulmasta kerettiläisyyttä voi hyvin tarkastella paitsi tekstuaalisena yhteisönä (*textual community*) myös tulkintayhteisönä (*interpretive community*), kuten Lindmark ja Haukland ovat tehneet uuslukijaisuuden ja haugelaisuuden osalta.²¹³

---

²⁰⁶ Gilje 2023, 57–59.

²⁰⁷ Lindmark 2004, 219.

²⁰⁸ Wejryd 2002.

²⁰⁹ Akiander 1857–63 IV, 134–135, 178–179.

²¹⁰ Taipale 1990, 32–38.

²¹¹ IV, 152–157; VI, 17–21.

²¹² Ks. Viitaniemi 2012.

²¹³ VI, 21; vrt. Lindmark 2004, 219–223; Haukland 2014, 540–541.

Vaikka Pyykkö ja Ruotsalainen olivat kirjojen omistajina harvinaisia poikkeusyksilöitä, heidän kirjavalinnoillaan oli laajempaakin merkitystä, koska kumpainenkin luki seuroissa kirjoja ääneen ja saattoi antaa tuntemastaan kirjallisuudesta myös lukusuosituksia muille heränneille.²¹⁴ Yhtenä keskeisenä kerettiläisten kirjakaanonin rajautumisperusteena alkoi 1820-luvulta alkaen vaikuttaa opilliset erimielisyydet ensin Henrik Renqvistin ja myöhemmin 1840-luvulla F. G. Hedbergin kanssa.²¹⁵ Vuodesta 1824 alkaen tulehtuneet välit Renqvistiin vaikuttivat myös siten, että osa heränneistä alkoi välttää Renqvstin kustantamaa ja kääntämää kirjallisuutta.²¹⁶ Myös aikalaiset tunnistivat kerettiläisten tavan keskittyä vain tiettyihin hartauskirjoihin: 1800-luvun puolivälin lehtikirjoittelussa saatettiin viitata kerettiläisten tai ”heräntäisten” kirjoihin ikään kuin tunnettuna kategoriana.²¹⁷

5.4 Lukemisen organisaatio: kuinka hartauskirjallisuus tavoitti rahvaan?

Tässä yhteydessä hahmotan pietististen lukukulttuurien organisaation kahdella tasolla: paikallisella tasolla, jossa varsinainen lukeminen tapahtui, sekä laajemmalla kirjanvälitysverkostojen tasolla, joka varsinaisesti mahdollisti hartauskirjojen päätyminen rahvaan seuratupiin. Siinä missä Pohjolan herätykset poikkesivat toisistaan lukuvalintojensa osalta, paikallinen organisaatio eli seurat rakentuivat niin uuslukijaisuudessa, haugelaisuudessa kuin kerettiläisyydessäkin vanhan kirkollisen kotihartauskulttuurin pohjalta.

Daniel Lindmark on argumentoinut, että harvaanasutussa Norlannissa alueen perifeerisyys edesauttoi maallikkojohtoisen herätyksen syntyä. Karoliinisen ajan kirkollinen tapa edellytti alle 10 km päässä kirkosta asuvia osallistumaan joka sunnuntai jumalanpalvelukseen, mutta mitä syrjemmässä sattui asumaan, sitä useammin oli lupa korvata kirkkomatka kyläkunnan kesken vietettävällä lukuhartaudella (*byaläsning*), jossa tuli lukea kirkkovuoden ajankohdan mukaiset Raamatun tekstit ja rukoukset. Tapa yhtäältä edesauttoi lukutaidon juurtumista, mutta toisaalta tarjosi myös organisatorisen mallin pietistisille konventikkeille. Kun pietistisiä, herrnhutilaisia ja evankelikaalisia vaikutteita alkoi saapua Norlantiin 1700-luvun loppupuolella, rahvaalla oli jo entuudestaan tottumusta omaehtoiseen kirjan lukuun sekä maallikkojohtoihin hengellisiin kokoontumisiin.²¹⁸ Kirkon näkökulmasta hyvän tavan mukainen luterilainen

---

²¹⁴ III, 4–5.

²¹⁵ I, 88–89.

²¹⁶ V, 257. Herätysliikkeiden kirjakaanonien eriytyminen olisi oma tutkimusaiheensa, jota tämän tutkimuksen rajausten puitteissa ei ole mahdollista syvemmin lähestyä.

²¹⁷ I, 88.

²¹⁸ Lindmark 2004, 217.

maallikkohurskaus muuttui haitalliseksi koetuksi ja konventikkeliplakaatin kieltämäksi pietismiksi vasta siinä vaiheessa, jos joku läsnäolijoista ryhtyi omin sanoin tulkitsemaan luettuja tekstejä.

Myös Tanskassa ja Norjassa vuoden 1741 konventikkeliplakaati kielsi kotihartauden ilman papin lupaa, mikäli läsnä oli huonekuntaan kuulumattomia. Tästä huolimatta seuroja pidettiin hyvin yleisesti maan pohjoisosia myöten. Vuonna 1802 Hauge lisäksi määräsi 32 alueellista johtajaa, joihin hän piti kirjeitse yhteyttä. Tätä on pidetty Norjan historian ensimmäisenä koko maan kattavana maallikko-organisaationa.²¹⁹ Kiinnostavaa kyllä, myös Savo-Karjalassa levinneessä John Patersonin kirjeessä suositettiin ”peräänkatsomusmiesten” nimeämisestä jokaiseen herätysten piirissä olevaan kylään järjestyksen ylläpitämiseksi.²²⁰

Kerettiläisten seuroissa kirjojen ääneen lukijalla sekä tulkitsijalla oli näkyvä rooli lukemisen organisaatiossa, mutta erityisesti varhaisimmista seurakuvauksista käy selvästi ilmi, että monia muitakin rooleja oli tarjolla. Seuroja tuli ensinnäkin jonkun isännöidä ja emännöidä avaamalla kotinsa sakkotuomion uhalla laittomalle hartaudelle. Myös virren aloittajia ja veisaajia tarvittiin. Seurojen jatkuessa myöhään yöhön osalle lankesi spontaanisti hurmoksellisen ekstaatikon tai kielilläpuhujan rooli, osa toimi Juhana Martikaisen tai Antti Timosen tapaan horrossaarnaajina. Myös passiivisemmilla osallistujilla oli tärkeä roolinsa omilla tunneliikutuksilla vahvistaa legitimizeetti sanomalle, jota ekstaatikot julistivat. Kerettiläisten eleyssä uskonnossa lukuhartaus limittyi hurmoksellisen hengellisyyden käytänteisiin, joissa voi nähdä yhtymäkohtia varhaisempiin kansanuskon spesialistien tekniikoihin.²²¹

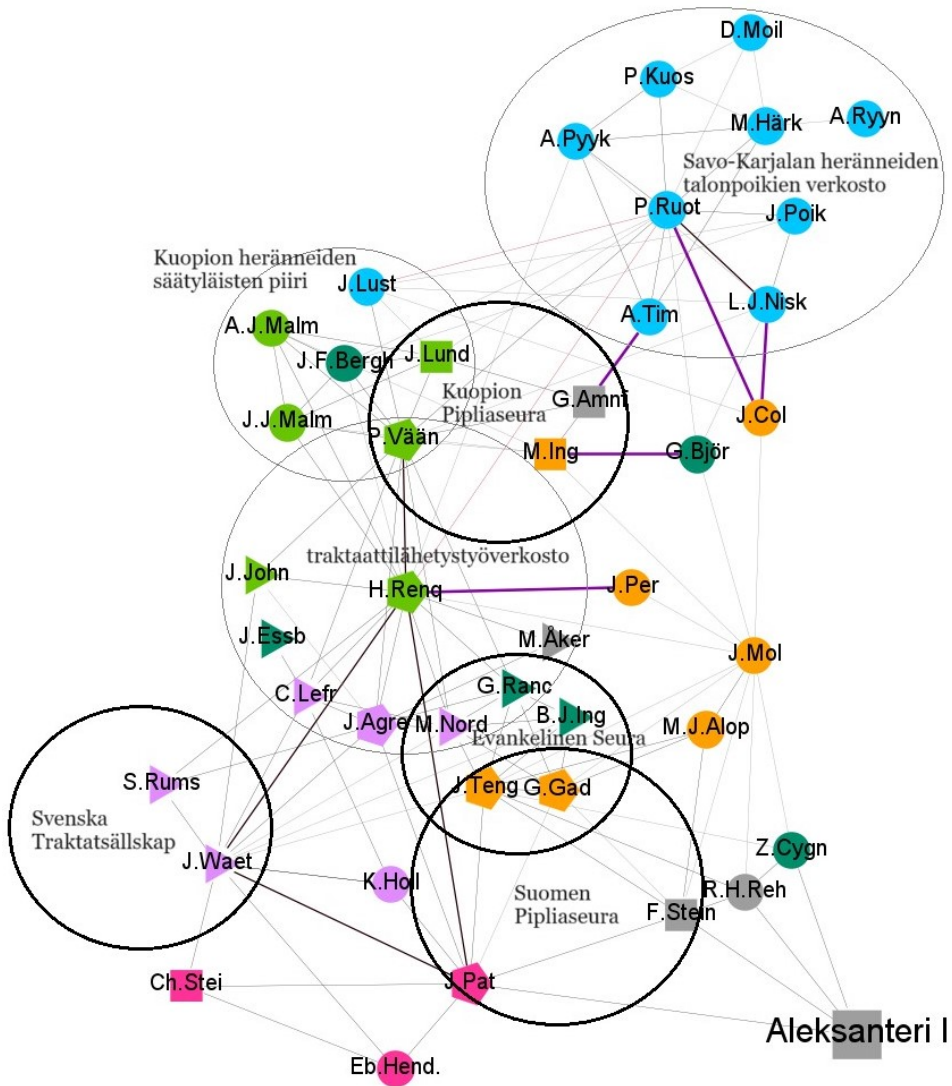
Kerettiläisten lukukulttuurin organisaation hahmottamiseksi laajemmalla kirjavälitysverkoston tasolla olen koonnut yhteen tämän väitöskirjan artikkeleiden tutkimustuloksia oheiseen kaavioon. Koska kirjavälitysjärjestöissä vaikutti myös paljon samoja kirkollisen ja maallisen hallinnon toimijoita, jotka myöhemmin oikeustoimin pyrkivät hillitsemään Savo-Karjalan herätyksiä, kaaviossa on huomioitu myös näitä vuorovaikutussuhteita (violetti jana).

---

²¹⁹ Haukland 2014, 544.

²²⁰ VI, 26.

²²¹ II, 89–92; VI, 8–11.

Kuva 4 Kirjavälitysverkostot sekä Savo-Karjalan heränneiden ja heidän vastustajiensa vuorovaikutussuhteet. Tiedot yhdistelty artikkeleista II, IV, V ja VI.

Symbolien selitys:

kolmio = toimija Traktaattiseurassa; neliö = toimija Piipiaseurassa; viisikulmio = toimija molemmissa edellisistä.

Henkilöiden välinen viiva merkitsee vuorovaikutusta, joka on ilmennyt kirjeenvaihdon, yhteisten julkaisuhankkeiden tai muun yhteyden kautta. Tummempi viiva on verkoston kannalta olennainen yhteys. Violetti viiva merkitsee jännitteistä yhteyttä, jossa henkilöt ovat oikeustoimissa olleet vastakkaisina osapuolina.

Kuopion heränneitä säätyläisiä	Savo-Karjalan heränneitä talonpoikia
<p>Henrik Renqvist (1789–1866): kääntäjä, kirjakustantaja, pappina Liperissä 1817–1820</p> <p>Pietari Väänänen (1781–1846): Renqvistin mesenaatti, kirjakustantaja, kolportööri ja kirjakauppias Kuopiossa vuodesta 1819</p> <p>J. H. Lundström (1777–1842): hopeaseppä, heränneiden piirin johtaja, Väänäsen appi</p> <p>J. J. Malmberg (1786–1845): nimismies, suomentaja</p> <p>A. J. Malmgren (1799–1860): apteekkari</p>	<p>Paavo Ruotsalainen (1777–1852): talollinen, heränneiden johtaja vuodesta 1817</p> <p>Juho Lustig (1771–1833): torppari, taustaltaan viikundilainen Savojärven herätyksen alkuperäinen johtohahmo</p> <p>L. J. Niskanen (1796–1853): talollinen, Ruotsalaisen aisapari ja kirjuri</p> <p>Juhana Poikonen (1796–1867): renki/torppari, paikallinen johtaja</p> <p>Paavo Kuosmanen (1761–1837): talollinen, entinen kylätietäjä, herätysten paikallinen johtaja</p> <p>Dorothea Moilanen ( ): edellisen puoliso</p> <p>Antti Pyykkö (1784–1832): talollinen, asiakirjan laatija, paikallisia johtaja</p> <p>Antti Timonen (1786–1863): renki/loinen, ekstaatikko</p> <p>Matti Härkönen (1795–1840): talollinen, paikallinen johtaja</p> <p>Aatami Ryytänen (1784–1861): talollinen, paikallinen johtaja</p>
Pietismä tukevaa papistoa	
<p>Gustaf Rancken (1756–1831): Perniön kirkkoherra, suomentaja, ES:n perustaja</p> <p>B. J. Ignatius (1761–1827): virsirunoilija, Halikon kirkkoherra, ES:n perustaja</p> <p>Johan Essbjörn (1778–1821): pastori, kääntäjä</p> <p>J. F. Bergh (1795–1866): Kuopion vankilasaarnaaja</p> <p>Zacharias Cygnaeus nuorempi (1763–1830): Pietarin luterilainen piispa</p>	
Taustaltaan herrnhutilaisia	Pietismä hillitsevää papistoa
<p>Johann Waetterdahl (1770–1847): Tukholman herrnhutilaisen seurakunnan pastori</p> <p>Samuel Rumstedt (1770–1855): Evangeliska Sällskapetin kirjapainon faktori</p> <p>Johan Agrelius (1768–1822): Turun herrnhutilaispiirin johtaja, kirjansitojaoltermanni</p> <p>Matias Nordqvist (1754–1846): Turun arkkidiakoni, ES:n arkistonhoitaja</p> <p>Catharina Lefrén (1782–1854): filantrooppi, Hatanpään kartanon emäntä, paperitehtaan omistaja, traktaattien kustantaja</p> <p>Katrine Hollander (17??–1813): J. Patersonin puoliso, Ruotsin herrnhutilaisia</p>	<p>Jacob Tengström (1755–1832): arkkipiispa, Pipliaseuran ja ES:n hallituksessa</p> <p>Gustaf Gadolin (1769–1843): Turun tuomiorovasti</p> <p>Johan Molander (1762–1837): Porvoon piispa</p> <p>Magnus Alopaeus (1775–1843): Porvoon tuomiorovasti</p> <p>Johan Perander (1763–1831): Liperin kirkkoherra</p> <p>P. J. Collan (1771–1833): lisalmen kirkkoherra</p> <p>Matthias Ingman (1762–1855): Kuopion kirkkoherra vuodesta 1817</p>
Taustaltaan evankelikaalisia	Maalliset viranomaiset
<p>John Paterson (1776–1855): BFBS:n ja RTS:n asiamies, Suomen Pipliaseuran perustaja</p> <p>Ebenezer Henderson (1784–1858): RTS:n asiamies</p>	<p>Aleksanteri I (1777–1825): Venäjän keisari, Pipliaseuran tukija</p> <p>Fabian Steinheil (1762–1831): Suomen kenraalikuvernööri 1810–1824, Suomen Pipliaseuran puheenjohtaja</p> <p>R. H. Reh binder (1777–1841): ministerivaltiosiheeri</p> <p>Gustaf Aminoff (1771–1836): Savo-Karjalan läänin maaherra, Kuopion pipliaseuran puheenjohtaja</p>

Taulukko 1 Kaavion (Kuva 4) henkilöt taustoineen.

Kaaviossa mustilla ympyröillä on rajattu evankelikaalisissa järjestöissä toimineet henkilöt. Harmaat ympyrät sen sijaan ovat epämuodollisempia verkostoja, joilla ei ole ollut virallista oikeudellista asemaa. Yksi tämän väitöskirjan keskeisistä löydöistä on kaavion keskellä olevan ”traktaattilähetystyöverkoston” hahmottaminen olennaiseksi yhdistäväksi linkiksi, joka liitti Kuopion heränneiden piirin Suomenlahden yli toimineeseen herrnhutilaisten verkostoon, jonka puitteissa puolestaan käynnistyi *Religious Tract Societyn* ja *Svenska Traktatsällskapetin* pienpainatteiden kääntäminen ja julkaiseminen suomeksi. Näin rakentui yhteys John Patersonin edustamien kansainvälisten evankelikaalisten järjestöjen ja Savo-Karjalan herätysten välille, minkä myötä syntyi ajatus Pietari Väänäsen kirjakaupan perustamisesta.

Toinen mielenkiintoinen havainto on, että evankelikaalisten järjestöjen keskeisiin toimijoihin kuului paitsi Savo-Karjalan herätysten tukijoita mutta myös korkeita esivallan ja kirkon edustajia, jotka toisaalta oikeustoimin yrittivät hillitä herätyksiä. Tässä katsannossa ratkaisevan tärkeiltä vaikuttavat toimijat, jotka ovat onnistuneet ristiriitojen kärjistyessä säilyttämään hyvät suhteet sekä heränneisiin että kirkon ja esivallan edustajiin. Tällaisina diplomaatteina – tai kaksoisagentteina – on pidettävä ennen muuta John Patersonia ja Johan Waetterdahlia. Myös henkilöahmona sovinnollisena ja vaatimattomana näyttäytyvä Pietari Väänänen on ollut tässä suhteessa erityinen.²²²

5.5 Lukemisen funktiot: mihin kirjallisia taitoja hyödynnettiin?

Pietististen lukukulttuurien luonteen ymmärtämisen kannalta olennaista on hahmottaa myös se, mihin ja miten kirjallisia taitoja käytettiin eli millaisia olivat lukemisen funktiot. Haugelaisuuden osalta Haukland on päätellyt, että lukeminen määrittä haugelaiset ryhmänä ja yhdisti kirjeenvaihdon sekä Haugen teosten sisältöjen myötä koko maan alueelle levinneen liikkeen identiteetiltään yhtenäiseksi.²²³ Vastaavasti Lindmark katsoo, että uuslukijaisuuden seurat erosivat kirkollisesta lukuhartaudesta (*byaläsning*) siinä, että seuroilla oli henkilökohtaista uskoa tukeva ja ryhmäidentiteettiä jäsentävä funktio.²²⁴ Tässä suhteessa kerettiläisyys muistutti hyvin paljon sisarliikkeitään, mutta erittelen vielä tarkemmin artikkeleissa esiinnousseita lukemisen käytänteitä.

Sielunhoito. Kuvaukset heränneiden seuroista tai hartauskirjallisuuden käytöstä ennen 1820-luvun konventikkelikäräjiä ovat niukkoja. Kertomukseen

---

²²² V.

²²³ Haukland 2014, 545–546.

²²⁴ Lindmark 1992, 104.

Paavo Ruotsalaisen ja seppä Högmanin kohtaamisesta sisältyy paitsi kuvaus raamatuntulkinnan ja henkilökohtaisen uskonelämän lukkojen avautumisesta luetun hartauskirjallisuuden avulla, myös Högmanin kehoitus Ruotsalaiselle opastaa kotiseudullaan toisia vastaavien kysymysten kanssa painivia. Kuvauksia Ruotsalaisesta tällaisessa sielunhoitajan roolissa on kuitenkin varsin niukasti. Yksi varhaisimmista on Juhana Poikosen autobiografian noin vuodelle 1813 ajoittuva kuvaus:

Se mies oli sittä Paawon luona kolme päiwee Paawo kaikkein hellimmällä tawalla kehoitti häntä Kristuksen tykö tulemaan ja sekä Raamatusta että Wegeljuksesta Fresenjuksesta ja hunajanpisarasta näytti paraimmat paikat kuinka yksi syntinen sisällisellä rukouksella ja toiwon ikäwällä saapi seisautuwa sen kaikki woiwan armahtajan kaswain eteen.²²⁵

Vaikka heränneiden parissa taidolliset saattoivat harjoittaa tällaista henkilökohtaista hengellisesti motivoitunutta lukemista ja tapauskohtaisesti myös ohjata toisiakin pietismin kirjallisiin maailmoihin, useimmat pääsivät tutustumaan hartauskirjallisuuden sisältöön seuroissa, joissa kirjojen ääneen lukeminen oli yksi osa yhteisöllistä hartautta.

Lukuhartaus. Heränneiden seurojen toiminnallisena esikuvana voi pitää luterilaisen kasvatuksen edellyttämää kotihartautta, jossa huoneenhallituksella oli vastuu perheen ja palkollisten uskonnollisesta kasvatuksesta. Vastoin konventikkeliplakaatin säädöstä heränneiden seuroihin kokoontui usein kuitenkin yhtä perhekuntaa laajempi joukko väkeä. Tällöin riitti, että läsnä oli yksi taidollinen lukija. Huomionarvoista kuitenkin on, että seuroissa luettua hartauskirjaa saatettiin myös omin sanoin selittää ja tulkita, mikä usein olikin välttämätöntä, koska vanha kirjasuomi saattoi olla savolaiselle rahvaalle muutoin vaikeaselkoista.²²⁶

Hengellisen auktoriteetin oikeuttaminen. Yhtenä lukemisen funktiona voi pitää myös hengellisen auktoriteetin oikeuttamista. Koska sujuva lukutaito ja hartauskirjallisuus olivat erityisesti herätysten alkaessa vain harvojen hallussa, niiden avulla oli mahdollista oikeuttaa hengellinen auktoriteetti. Hartauskirjansa hallitseva saattoi haastaa paitsi seurakuntapapiston saarnoissaan julistaman opetuksen, myös ekstaattisten horrossaarnaajien opetukset. Tässä suhteessa erityisesti Pielisjärven vuoden 1819 ”rytäkkäkesän” kriisi näyttäytyy vedenjakajana, jonka jälkeen kerettiläisten joukossa hengellinen auktoriteettiasema ei perustunut enää aiempaan rooliin kansanuskon specialistina, kuten Paavo Kuosmasella, tai ekstaattiseen hurmukseen, kuten Antti

---

²²⁵ KA SKHS A 119 Poikonen, Juhana: Muistelmia yhdelle renki miehelle elämän vaiheista; IV, 154.

²²⁶ II; VI. Vrt. Viitaniemi 2012.

Timosella, vaan kykyyn tulkita hengellistä kokemustodellisuutta painetun hartauskirjallisuuden valossa ja rajoissa.²²⁷

Yhteydenpito. Kirkollinen kansanopetus näki rahvaan passiivisena, oppineiston annosteleman kristillisen ja siveellisen perustiedon vastaanottajana, jonka toimenkuvaan ei kirjoittaen tapahtuva oman ajattelun jäsentäminen kuulunut. Kerettiläisten piirissä sen sijaan ilmeni harrastuneisuutta omaehtoiseen kirjalliseen ilmaisuun. Herätykset edistivät kirjoitusmotivaatiota useastakin syystä. Ensinnäkin herätysten laajetessa yli kylä- ja pitäjärajojen, paikalliset heränneiden vaikuttajat alkoivat pitää yhteyttä keskenään kirjeitse. Paavo Ruotsalainen tukeutui kirjeenvaihdossaan kirjureiden apuun, mutta suurelta osin kirjeet laadittiin omakätisesti.²²⁸

Puolustautuminen. Toisaalta virkavallan aloitettua oikeustoimet heränneitä vastaan ilmeni tarvetta kirjoittaa erinäisiä puolustuskirjelmiä ja armonanomuksia. Lähtökohtaisesti rahvas oli tällaisissa tarpeissa tukeutunut paikallisten kirjureiden ja nurkkajuristien apuun, mutta koska herätykset aiheuttivat paikallisesti riittäisiakin jakolinjoja ”heränneiden” ja ”suruttomien” välille, ilmeni tarvetta löytää asiakirjanlaatijoita omasta leiristä. Osin apua saatiin oppineemmiltakin, kuten Maaningan kappalaiselta Björklundilta, mutta heränneiden joukosta erityisesti Antti Pyykkö ja L. J. Niskanen kunnostautuivat tarpeellisten asiakirjojen ja vetoomusten laatijoina.²²⁹

Uskon ja identiteetin jäsentäminen. Kolmanneksi heränneiden opilliset erimielisyydet paikallisen papiston ja myöhemmin myös Henrik Renqvistin kanssa loivat tarpeen kirjallisesti ilmaista omaa uskonymmärrystä hartauskirjoihin tukeutuen. Antti Pyykön käsikirjoitus *Lyhynen tutkistelemus christillisyyden salasudesta* (1820) on tästä laajin ja punnituin tutkimusaikakaudelta säilynyt teksti.²³⁰ Myöhemmin tätä hengellisen identiteetin jäsentämistä ja rajaamista ryhdittiin harjoittamaan myös laatimalla historiikkeja, mistä L. J. Niskasen *Muisto-Kirja hengellisten asiain päälle* on paraatiesimerkki.

5.6 Lukemisen päämäärä: miksi kirjaan tartuttiin?

Haukland näkee haugelaisuudessa lukukulttuurin päämääränä sen, että lukemalla maallikoilla oli suora pääsy papiston ohi tulkitsemaan itse Raamatun sanomaa, jolloin heistä saattoi itsestään tulla myös julistajia. Tällaista ilmenikin erityisesti jumalanpalvelusten jälkeen, jolloin liikaa maallisiin asioihin keskittyneitä hyödyn

---

²²⁷ II, 92–97.

²²⁸ III, 5; VI, 32.

²²⁹ II, 94; VI, 24–31.

²³⁰ III, 3–7; VI, 19–21.

ajan saarnoja maallikot saattoivat omatoimisesti lähteä korjailemaan.²³¹ Toisaalta myös Haugen missioon sisältyi vahvoja sosiaalisia ja yhteiskunnallisia tavoitteita, jotka nivoutuivat yhteen kristillisen sanoman ja kansan kirjallistamisen kanssa. Monilla Haugen perustamilla yrityksillä, kuten paperitehtailla, oli suora linkki lukukulttuurin edistämiseen ja kristillisen sanoman levittämiseen. Toisaalta hän pyrki koulutustasoa kohentamalla ja uudenlaisia työmahdollisuuksia tarjoamalla paitsi tukemaan kansan kirjallistumista myös nostamaan heitä köyhyydestä ja auttamaan varautumaan katovuosiin ja nälkäkriiseihin.²³²

Lindmarkin näkee, että uuslukijaisuudessa kirjan luvulla oli kirkollisista kyläluvuista poikkeava uskonnollinen päämäärä: lukemisella tavoiteltiin uskonnollista oivallusta tai kääntymystä ja luetun sisällön henkilökohtaista omaksumista.²³³ On kuitenkin muistettava, että myös kirkollinen lukukulttuuri pyrki uskonnolliseen päämäärään: luterilaisen opin mukaisen kristinuskon ja huoneentaulun järjestyksen mukaisen yhteiskuntaetiikan vahvistumiseen rahvaan keskuudessa. Kun herrnhutilaiset ja evankelikaaliset kirjalähetysverkostot levittäytyivät Pohjolaan, kirkon piirissä kaikesta päätellen ajateltiin, että nämä uudet kirjatkin tulisivat luetuiksi tutun kirkollisen lukukulttuurin puitteissa ja ne siten vain vahvistaisivat kirkon lukukulttuurin päämäärien toteutumista. Kuitenkin 1820-luvun konventikkelikäräjien myötä paljastui, että rahvas saattoi käyttää kirkon ja jopa tsaarin tuella levitettyä kirjallisuutta itsenäisesti jäsentämiensä päämäärien tavoittelemiseen.²³⁴

Selvimmin tämä ristiriita käy ilmi Antti Pyykön laajasta käsikirjoituksesta, jossa välittyä suorastaan kauhun tunne sen havainnon äärellä, että seurakunnan papiston opetus eroaa hartauskirjojen uskontulkinnasta, jonka kautta puolestaan hurmoksellisten seurojen vahva kokemuksellisuus oli tullut paremmin tulkituksi. Kerettiläisillä lukemisen päämääränä on siis ollut paitsi hengellisen kokemistodellisuuden tulkinta ja sanoittaminen, myös varmistuminen oikeasta ja pelastavasta uskosta tilanteessa, jossa luottamus seurakuntapapiston julistukseen oli horjunut.²³⁵

---

²³¹ Haukland 2014, 544–545.

²³² Hunnes & Liland 2021.

²³³ Lindmark 1992, 104.

²³⁴ V, 251–253; VI, 24–28.

²³⁵ VI, 17–21.

5.7 Kirkollisen lukukulttuurin moninaistuminen modernin kynnyksellä

Kokonaiskuvan hahmottamiseksi on vielä tarpeen koota yhteen vertailtujen pietististen lukukulttuurien ominaispiirteet ja rinnastaa ne myös sekä kirkolliseen sekä moderniin lukukulttuuriin.²³⁶

	kirkollinen	kerettiläiset	uuslukijaisuus	haugelaiset	moderni
opetus	kotiopetus, kiertokoulu	kotiopetus, itseopiskelu	kotiopetus	kotiopetus, kiertokoulut	kansakoulu
kirjat	katekismus, aapinen, virsikirja	rajattu valikoima pietistisiä hartauskirjoja, heränneiden käsikirjoitukset	Lutherin teokset, vanhat kirkkokäsikirjat	Haugen teokset, katekismus, Raamattu	aapinen, oppikirjat, rahvaalle suunnattu kirjallisuus, sanomalehdet
organisaatio	kotiopetus, kinkerit, kiertokoulu	seurat, kirjävälitysverkostot	seurat, <i>byaläsning</i>	seurat, alueellisten johtajien verkosto	kansakoulu, kirjastot
funktiot	katekismuksen ulkoluvun tuki, lukutaito oli edellytys ehtoolliselle ja avioliitolle	sielunhoito, julistus, auktoriteetin oikeutus, yhteydenpito, puolustus, uskon- ja identiteetin jäsentäminen	yhteydenpito, uskon ja identiteetin jäsentäminen	yhteydenpito, uskon ja identiteetin jäsentäminen	ammattilinen koulutus ja pätevyys, täysivaltainen kansalais-yhteiskunnan jäsenyys
tavoite	(ulko)lukutaito, luterilainen usko, huoneentaulun etiikka	hartauskirjojen tulkinnan taito, yksilön pelastus	itsenäinen uskontulkinta, sosiaalinen ja yhteiskunnallinen missio	kääntämys ja uskon henkilökohtainen sisäistäminen	funktionaalinen luku- ja kirjoitustaito, tiedollinen sivistys

Taulukko 2 Pohjolan 1800-luvun lukukulttuurien vertailua.

Taulukoitu vertailu osoittaa, että kaikilla kolmella pietistisellä lukukulttuurilla on eroavaisuutensa toistensa kanssa, mutta kuitenkin enemmän yhtäläisiä piirteitä keskenään kuin vertailtaessa kirkolliseen tai moderniin lukukulttuuriin. Pohjolan pietistisiä lukukulttuureita on näin vertailtuna mielekästä pitää kirkolliseen ja moderniin lukukulttuuriin nähden omalakisina lukukulttuureina, jotka olivat

²³⁶ Mäkinen 1997; Lindmark 2004, 235–250; Lindmark 2011, 191–215.

keskenään perheyhtäläisiä. Kyse ei ollut välivaiheesta siirryttäessä kirkollisesta moderniin lukukulttuuriin, vaan pietistisillä lukukulttuureilla oli selvästi itsenäiset tavoitteensa.

Huomionarvoista on myös se, että edellä eroteltuja lukukulttuureita ei ole hedelmällistä mieltää toisiaan poissulkeviksi, sillä erityisesti kansakouluopetuksen alkuvaiheessa sekä kirkollinen, pietistinen että moderni lukukulttuuri elivät rinnakkain toistensa sisältöihin vaikuttaen. Moilasan ja Sommersethin tutkimus Tromssan läänin Målselvin kunnan koululaisten oppimienestyksestä vuosilta 1869–1889 osoittaa, että haugelaisten perheiden lapset menestyivät ikätovereitaan paremmin lukutaidossa, Raamatun historiassa, etiikassa ja laulamisessa, mutta itse asiassa muita heikommin edistyneempää funktionaalista lukutaitoa edellyttävissä luonnontieteissä, kirjoittamisessa ja laskennossa.²³⁷ Tarja-Liisa Luukkasen tutkimuksen *Mitä maalaiskansa luki? Kirjasto, kirjat ja kirjoja lukeva yhteisö Karstulassa 1861–1918* (2016) löytämä vastaus otsikkonsa kysymykseen on hieman yllättäen, että modernin kynnyksellä Karstulan kunnan kirjastosta lainattiin enimmäkseen Lutherin teoksia. Karstusten lukutottumuksiin lienee vaikuttanut paikkakunnan evankelinen herätysliike ja sen piirissä muotoutunut lukukulttuuri.²³⁸

---

²³⁷ Moilanen & Sommerseth 2020.

²³⁸ Luukkanen 2016.

6 Tulosten arviointia

6.1 Oliko rahvas kirjallistumisen objekti vai subjekti?

Kirkollinen lukukulttuuri perustui käsitykseen, jossa rahvas nähtiin yksinkertaisen kristinopillisen tiedon vastaanottajana mutta ei itsenäisenä tiedon jäsentäjänä tai muokkaajana. Tämä käy ilmi jo siitä periaatteellisesta ratkaisusta, ettei rahvaalle lähtökohtaisesti pyritty opettamaan lukutaidon ohessa kirjoitustaitoa: lukemalla omaksutaan muiden tuottamaa sisältöä, kun taas kirjoittaminen olisi mahdollistanut oman ajattelun jäsentämisen ja levittämisen, minkä ei nähty palvelevan luterilaisen puhdasoppisuuden tavoitteita tai ylipäätään sisältyvän kristillisen rahvaan toimenkuvaan.

Huolimatta siitä, että 1800-luvun alun romanttinen liike saattoi ihannoida esimerkiksi runonlaulajissa ilmennyttä rahvaan sielukkuutta, lähtökohtaisesti rahvasta pidettiin kulttuurisesti karkeana ja sivistyspyrintöjen kannalta kovapäisenä. Kansanvalistajien varsinaisena tavoitteena ei myöskään ollut nostaa rahvasta tästä asemasta, vaan rahvaan jäsenille oli varattu lapsenkaltainen rooli sivistyksellistä holhousta vaativina ja passiivisena, ylhäältä annostellun tiedon vastaanottajina. Siksi rahvaalle suunnattujen kirjojen tuli olla paitsi halpoja, myös sisällöltään yksinkertaisia ja opettavaisia.²³⁹ 1800-luvun kuluessa porvariston nousu ja sen mahdollistama ylenevä säätykierto haastoivat käsitystä kovapäisestä rahvaasta, mutta tästä huolimatta sääty-yhteiskunnan murtuessa talonpoikaisväestöön alkuaan ilman arvolatausta viitanneelle käsitteelle rahvas jäi pejoratiivinen kaksoismerkitys: rahvaanomaista oli paitsi 'kansanomainen' ja 'talonpoikainen' myös 'karkea', 'arkinen', 'kehittymätön', 'sivistymätön' ja 'alkukantainen'.²⁴⁰

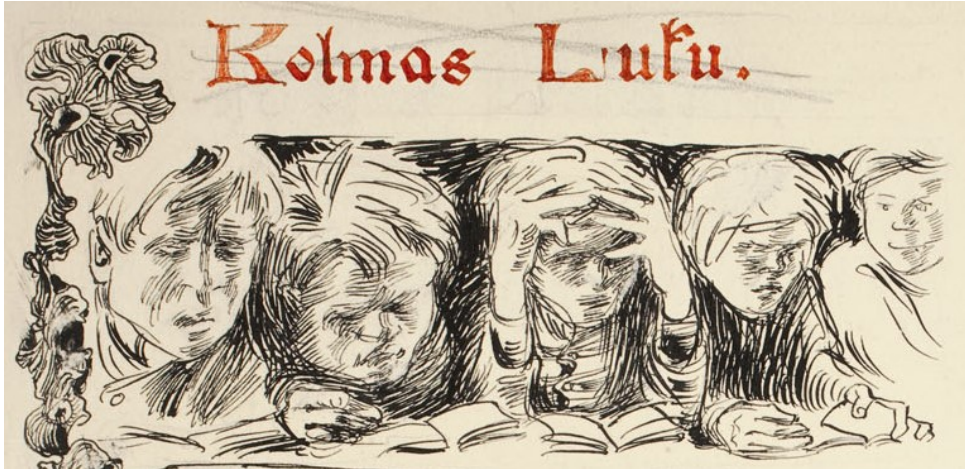
Vaikka 1800-luvun oletus kovapäisestä rahvaasta on sittemmin tullut suomalaiskansalliseen historiakertomukseen olennaisesti liittyvän kansanopetuksen menestystarinan kyseenalaistamaksi, vastaava taustaoletus on elänyt rahvaankulttuuria koskevassa tieteellisessä keskustelussa. Folkloristiikan professori Seppo Knuuttila on osuvasti nimennyt ”tyhmän kansan teoriaksi”

---

²³⁹ Peltonen 1992, 75–76, 94–96; Sulkunen 2004, 24–27, 86–90; Mäkinen 2007, 404–407; Laine, T. 2017, 162–165; IV, 143–146.

²⁴⁰ Laitinen 2013, 55–59.

tutkimusperinteen, joka perustuu oletukselle alaspäin laskeutuvista kulttuuriaineeksista, joita rahvas hapuillen ja sisältöjä karkeistaen omaksui muodostaen siten kollektiivista kansankulttuuria. Vaikka kulttuuripiirteiden jäljittely ja karkeistaminen ovat olleet ja ovat yhä todellisia ilmiöitä, käsitys kulttuurisesti yhtenäisestä ja passiivisesti vastaanottavaisesta rahvaasta on kestänyt: keskenään moni- ja eriaäniset kansanihmiset ovat olleet maailmankuvansa rakentumisessa myös subjekteja eivätkä pelkkiä vastaanottavia objekteja.²⁴¹

Kuva 5 Akseli Gallen-Kallela (1865–1931): *Veljekset lukemassa*. Seitsemän veljestä -romaanin 3. luvun otsakekuva (1906). Pikku-Eeron utelias hymy paljastaa aapiskukon jo johdatelleen häntä sivistyksen valoon. Kuva: Ateneum, Kansallislageria.

Kirkon lukutaitovaatimukset julkisine kuulusteluineen aiheuttivat rahvaan parissa nolatuksi tulemisen pelkoa; toisaalta laajemman lukeneisuuden saatettiin pelätä johtavan talonpoikaisesta raadannasta vieroittuvan ”puoliherran” syntyyn.²⁴² Huolimatta siitä, että rahvaan parissa suhtauduttiin usein välttelevän vastahakoisesti aapisen tavailuun, yksilöiden välillä oli myös eroja. Kinkereillä eteen avautuneet painokirjainten tummat kiemurat herättivät yksissä impivaaralaista pakokauhua, toisten kohdalla taas pelon sijaan uteliaisuutta: Voivatko mykät merkkijonot todella muuttua samanlaisiksi sanoiksi, joita suu puhuu? Entä voivatko kokonaiset kirjat puhua jotain sellaista, mitä muualta ei kuule? Olisiko kirjaimia mahdollista piirustella itsekin ja yhdistää niitä sanoiksi?

²⁴¹ Knuuttila 1994, 23–26.

²⁴² Mäkinen, 2007, 404–406; Laine & Laine 2010, 263–264; IV, 143–144.

Vaikka kirkon näkökulmasta kansalle opetetulla lukutaidoilla oli ainoastaan välineellistä arvoa katekismustietojen omaksumisen tukikeinona, opittuja alkeistaitoja saattoi utelias ja kokeilunhaluinen kansanihminen omaehtoisesti syventää tavaamista sujuvammaksi lukutaidoksi tai jopa itseopituksi kirjoitustaidoksi. Tämänkaltaisesta talonpoikaisesta uteliaisuudesta todistavat kouluja käymättömien kansankirjoittajien tekstit, joita monitieteinen kansan kirjallistumisen tutkimus on löytänyt tutkimusaineistokseen.²⁴³ Kirkon tarjoama alkeisopetus ei siis johtanutkaan pelkästään katekismushurskauden ja huoneentaulun etiikan iskostumiseen, vaan ajan mittaan osa rahvaasta intoutui soveltamaan kirjallisia taitojaan mitä moninaisimpien taloudellisten, yhteiskunnallisten, sosiaalisten ja uskonnollisten kysymysten pohtimiseen ja edistämiseen – sekä toisinaan kirjoittelemaan omiaan vaikkapa almanakan reunaan pelkästä itseilmaisun ilosta.²⁴⁴ Yhtä kaikki vaikuttaisi siltä, ettei kirkon johdossa oltu osattu varautua mahdollisuuteen, että kansanihmisistä voisi tulla kansanvalistuksen objektien sijaan oman kirjallistumisensa subjekteja omine pyrkimyksineen.

Suomeksi julkaistu hartauskirjallisuus oli kirkollisen sensuurin tarkastamaa. Julkilausumattomana oletuksena vaikuttaisi olleen, että rahvas ilman muuta myös tulkitseisi lukemaansa kirkollisen lukukulttuurin puitteissa. Kirjanluvun oletettiin toisin sanoen vahvistavan ja syventävän tavanomaista katekismushurskautta ja huoneentaulun etiikan myötäistä luterilaisuutta. Epäilemättä usein näin tapahtuikin, mutta koska kansanihminen saattoi olla oman maailmankuvansa jäsentymisessä passiivisen vastaanottajan sijaan myös aktiivinen subjekti, kansan käsiin päätyneet kirjallisuudet tulivat toisinaan tulkituksi myös vaihtoehtoisin tavoin. Tarjolla ollut kansankielinen hartauskirjallisuus ei myöskään yksiselitteisesti tukenut vain luterilaista kirkollisuutta, vaan se sisälsi siemeniä ja versoja – ellei peräti paratiisin yrttitarhoja – vaihtoehtoisista kristillisen hurskauden muodoista: tarjolla ollut käänöskirjallisuus versoi pitkälti saksalaisen pietismin ja englantilaisen puritaanispuun maaperistä.²⁴⁵ Kyse ei toisaalta ollut vain kirjojen sisällöstä, vaan siitä, millaisen tulkinnallisen kehyksen kautta niitä luettiin.

Savo-Karjalan kansanherätysten varhaisvaiheessa hartauskirjat näyttäisivät päätyneen seuratuksi sellaisien henkilöiden kuin seppä Jaakko Högmanin ja Juhana Lustigin välityksellä, joilla molemmilla oli taustansa Tornionjokilaakson herrnhutilaisvaikutteisessa viklundilaisuudessa. Näin ollen kirjojen mukana Savo-Karjalaan näyttäisi kulkeutuneen myös niiden pietistinen lukutapa.²⁴⁶

---

²⁴³ Lyons 2013, 14–16; Kauranen 2013, 20–24.

²⁴⁴ Kauranen 2013, 39–50; Kuusmin 2013b, 103–105.

²⁴⁵ IV, 152–157. Vrt. Tiililä 1961; Laine, T. 2000; Laine, T. 2017, 91–93.

²⁴⁶ IV, 152–158; V, 246. Vrt. Akiander 1857–1863 VI, 2–5; Airas 1929, 104–112; Viitaniemi 2012; T. Laine 2017, 91–93.

Talonpoikaisella uteliaisuudella kirjoista oli löydettävissä saarnastuolista kuultuun nähden vaihtoehtoinen selitys hengelliselle kokemustodellisuudelle, joka seuratuissa oli avautunut. Vaikka oppimattomalle rahvaalle postilloiden selostukset armonjärjestyksen eri vaiheista lienevät olleen vaikeaselkoisia ja vanha kirjasuomi kovin toisenlaista puhutun kielen murteeseen nähden, toisinaan kävi niinkin, että seuroissa luetut ja ääneen tulkitut tekstit tunnistettiin omaa sieluntilaa sanoittaviksi. Kaksi outoa ja salaperäistä todellisuutta – kirjallinen ja hengellinen, eli kirjainten takainen ja sielun sisäinen – kohtasivat tehden toinen toisensa ymmärrettäviksi. Kansanherätyksistä kertovien lähteiden emotionaalaisesta latauksesta päätellen tällaiset kokemukset ovat olleet maailmankuvaa perusteita myöten ravistelevia.

Koska kirjojen äärellä avautunut uskontulkinta osin poikkesi kirkonpenkissä ja kinkereillä opitusta, uuden lukukulttuurin ja uskontulkinnan synty johti samalla konfliktiin. Oikeastaan termi ”uskontulkinta” on anakronismi, joka ei istu 1800-luvun alun heränneiden sielunmaisemaan. Heränneillä ei ollut varaa epävarmoihin tai vaihtoehtoihin tulkintoihin uskontotuuksista kokemustodellisuudessa, jossa väliverho Jumalan eskatologisen todellisuuden ja savupirttien rahvaan välillä koettiin kauhistuttavan ohuena: kesken seurojen horrokseen vaipunut unissasaarnaaja saattoi kertoa itse kunkin sieluntilan ja paljastaa peitetytkin synnit.²⁴⁷ Tilanteessa, jossa luettu kirjallisuus ja heränneiden keskenään jakamat kokemukset todistivat pelastusjärjestyksestä kirkkaammin kuin pappien saarnat, auktoriteetiksi valikoitui hengellisten kokemusten valossa tulkittu hartauskirjallisuus.

Ratkaisu merkitsi samalla astumista ulos kansanvalistuksellisen objektin roolista ja heittäytymistä oman hengellisyyden ja kirjallistumisen subjektiksi. Valintaan sisältyneen vastuun painoa voi olla nykyajasta käsin mahdotonta tavoittaa: ratkaisu merkitsi havahtumista todellisuuskäsitykseen, jossa seurakuntapapiston riittämättömäksi koetun opetuksen johdolla koko lähiyhteisö oli matkalla kadotukseen, kuten Antti Pyykkö käsikirjoituksessaan asiaa tulkitsi.²⁴⁸ Kun varsin konkreettisesti ymmärretty kadotuksen pelko kohdistui tällä tavoin jopa koko seurakuntaan, asiasta ei voinut vain hiljaisesti vaieta. Heränneet viestivät lähiyhteisölleen hätähuudon ja kutsun kääntymykseen suusanallisesti julistamalla, yksinkertaisen vaateparren ilmentämällä elämänmuutoksella ja muutamien osalta myös kynään tarttumalla.²⁴⁹

Savo-Karjalan heränneistä talonpojista vähintäänkin kirjaviisaiden johtohahmojen voi sanoa tulleen kirjallistumisprosessissaan aktiivisiksi

---

²⁴⁷ II, 89–92; VI, 8–11.

²⁴⁸ VI, 18–19.

²⁴⁹ Rahvaan kirjoitusmotivaatiosta laajemmin, ks. Kauranen 2007; Mäkinen 2007; Stark 2008; Kuismin 2013a.

subjekteiksi. Toisaalta rahvaan autonomisuutta ei pidä romantisoida tai ylikorostaa, aivan kuten ”itseoppineista kansankirjoittajista” puhuttaessakaan ei tule olettaa heidän oppineen kirjallisia taitojaan tyhjiössä.²⁵⁰ Kerettiläisyyden osalta kyse oli kirjallisten ja pietististen vaikutteiden välittymisestä rahvaan elämänpiiriin monitasoisen ja säätyrajojen yli toimineen vuorovaikutusverkoston välityksellä, jossa monet säätyläiset toimivat myös varsin intentionaalisesti kansanherätysten ja kirjallistumisen edistämiseksi. Kansainvälisten evankelikaalisten kirjälähetystyöverkostojen näkökulmasta Savo-Karjalassa puhjenneet kansanherätykset olivat vain yksi lahjoitusvaroin harjoitetun sanankylvön tuottama hedelmä monien muiden maiden vastaavien tapausten rinnalla.

6.2 Savo-Karjalan herännäisyys selitysmallien peilialissa

Tämän väitöstutkimuksen yhtenä lähtökohtana on ollut perinteisen herätysliikehistorian viitekehyksessä esitetyn Savo-Karjalan herännäisyyden syntykertomuksen kriittinen uudelleenarviointi. Paavo Ruotsalaisen elämänvaiheisiin tukeutuva kertomuslinja on osoittautunut paitsi yksipuoliseksi²⁵¹ myös ongelmalliseksi epäjatkuvuuskohtiensa vuoksi: mikäli herännäisyyden syntyä halutaan selittää Ruotsalaisen erityislaatuisuudella, tulisi voida perustella, miksi vuoden 1796 Telppään niityn tapahtumien jälkeen kesti yli 20 vuotta ennen kuin esivallan puuttumiskynnys heränneiden toimintaan ylittyi 1820-luvun alussa.²⁵² Vaihtoehtoisena selityksenä on koeteltu hypoteesia, jossa Savo-Karjalan herätysten äitymisen 1810-luvulla selittäisi samanaikainen murros rahvaan kirjakulttuurissa, jota vauhdittivat evankelikaalisten kirjälähetystyöjärjestöjen rantautuminen Suomeen sekä Henrik Renqvistin ja Pietari Väänäsen ponnistelut kirjavälityksen alalla. Kausaalisenä selityksenä hypoteesia voi puolustaa kolmesta näkökulmasta:

- 1) *Ajallinen yhteys.* Evankelikaalisen lähetystyön vilkastuttaman kirjavälityksen ja herätysten eskaloitumisen välinen ajallinen yhteys on vahva. Tähän selitysmalliin ei sisälly vastaavia epäjatkuvuusongelmia kuin perinteisessä herännäisyyden syntykertomuksessa.

---

²⁵⁰ Vrt. Keravuori 2011, 183–185; Kotilainen 2022, 88–89.

²⁵¹ II, 79–83; V, 244.

²⁵² VI, 4–7.

- 2) *Sisällöllinen yhteys.* Savo-Karjalan rahvaan pariin levitetty hengellinen kirjallisuus oli yksilön hurskauselämään keskittyvää ja usein taustaltaan puritaanista tai herrnhutilaispietististä. Evankelikaalisten traktaattien kääntymyskertomusten oli puolestaan tarkoituskin toimia herätyksen mallitarinoina. Herätyksen ja kirjallistumisen välillä oli näin ollen myös sisällöllinen yhteys.
- 3) *Orgaaninen yhteys.* Myös aikalaiset tunnistivat kirjallistumisen ja herätyksen välisen yhteyden. Kun herätykset ylittivät esivallan sietokyvyn 1820-luvulla, heränneet vetosivat omissa puolustuksissaan siihen, että herätykset olivat esivallan tuella levitetyn kirjallisuuden aiheuttamia. Toisaalta myös evankelikaaliset järjestöt näkivät syntyneet herätykset kirjälähetystyön hedelminä.

Kuten Jorma Kalela on kiteyttänyt, historiantutkimus on kirjoittamalla tapahtuvaa päättelyä.²⁵³ Tutkimustuloksena esitettävä kerronnallisesti jäsenyvä teksti ei kuitenkaan koskaan ole menneisyydestä valmiina löydettävissä, vaan se on aina tutkijan luomus, jota laadittaessa aihetta on täytynyt rajata ja pelkistää sekä keskittyä valitun näkökulman kannalta vain olennaisiin näkökohtiin.²⁵⁴ Koska herännäisyyden syntyä on selitetty myös erinäisillä sosioekonomisilla taustatekijöillä, on tämän väitöskirjan tutkimustulokset syytä vielä asettaa vaihtoehtoisten selitysmallien peiliin eteen. Charles Y. Glock ja Rodney Stark esittivät teoksessaan *Religion and Society in Tension* (1965), että uskonnollisten liikkeiden synnyn taustalta on löydettävissä yksilön tai joukon suhteessa muuhun väestöön perustarpeissaan kokema puutos eli deprivatio. Tällainen deprivatio voi olla yhtä hyvin taloudellinen, sosiaalinen, orgaaninen eli terveydellinen, psyykinen tai eettinen.²⁵⁵ Savo-Karjalan herännäisyyden syntyä ei ole selitetty eksplisiittisesti Glockin ja Starkin teoriaan tukeutuen, mutta käytän mallia tässä yhteydessä eri selitysmallien ryhmittelyn perusteena.

Taloudellinen deprivatio. Sosiologi Risto Alapuro ehdotti vuonna 1977 Savon herännäisyyden syntyä selittäväksi taustatekijäksi samanaikaista kaskitalouden kriisiä sekä maanomistusoloja muokannutta isojakoa. Valtaelinkeinona perinteinen kaskitalous tuli Savo-Karjalassa tiensä päähän 1830–40-luvuilla, mikä aiheutti laajalle väestöosalle epävarmuutta tulevaisuudesta ja muutoksia yhteisön sosiaalisissa rakenteissa. Parhaiten kriisistä selvisivät talolliset, joiden maanomistusoikeutta isojako lujitti ja joilla oli siten paremmat edellytykset siirtyä

---

²⁵³ Kalela 2020, 164.

²⁵⁴ Seppälä 2018.

²⁵⁵ Glock & Stark 1965, 242–260. Näkökulma ollut esillä suomalaisessa tutkimuksessa aiemmin: Väyrynen 1975, 175; Hartikainen 2005, 247; Kimanen 2008, 184.

karjatalousvaltaiseen peltoviljelyyn. Heikompaan asemaan jäivät tilattomat ja erityisesti irtolaiset, joiden määrä oli 1800-luvun alussa voimakkaassa kasvussa. Yksityistä maanomistusta vahvistaneen isojaon on tulkittu edistäneen yhteiskunnallista yksilöllistymiskehitystä ja siten valmistaneen maaperää yksilön pelastuksesta huolta kantaneelle pietismille.²⁵⁶ Tarkempaan testiin isojakoselitys on päässyt Anuleena Kimasen Rääkkylä Oravisalon herätystä koskevassa kylätutkimuksessa, jossa se kuitenkin on osoittautunut lähinnä yhdeksi monista mahdollisista herätystä selittävistä taustatekijöistä.²⁵⁷

Agraarikulttuurin murros oli eittämättä yksi merkittävimmistä Savo-Karjalan rahvaan elämään vaikuttaneista tekijöistä 1800-luvun alkuvuosikymmeninä, ja paikoitellen se näyttäisi tarjoutuvan selityspäätteeksi myös alueella puhjenneille herätysilmiöille. Kun esivalta ensimmäistä kertaa puuttui heränneiden aiheuttamiin levottomuuksiin Pielisjärvellä kesällä 1819, loismies Antti Timosen johtamia päiväkausia kestäneitä hurmoskokouksia käsiteltiin työvelvoitetta vieroksuvana irtolaisuutena, joka oli esivallan näkökulmasta aikakauden akuutti ja kasvava ongelma sekä oire nimenomaan kaskitalouden kriisistä. Lähteistä ei kuitenkaan suoraan ole pääteltävissä, olisivatko taloudellinen ahdinko tai tilattoman väestön epävarmat tulevaisuudennäkymät olleet laukaiseva tekijä ”rytäkkäkesän” hurmokselle.²⁵⁸ Herännäisyyden historiasta nousee kyllä esiin tapaus, jossa katovuosien aiheuttama taloudellinen deprivatio toimi selkeästi liikkeellepanevana voimana. Seurausvaikutukset eivät tosin liittyneet kansanherätyksen syntyyn, vaan päin vastoin Paavo Ruotsalainen oli leipähuoliensa vuoksi valmis hylkäämään tutun Savojärven heränneiden yhteisön ja muuttamaan perhekuntineen Puolaan.²⁵⁹ Toki on huomattava, ettei Alapuron teoria odotakaan suoraa, lähteillä osoitettavissa olevaa kytköstä ilmiöiden välillä. Vaikutusmekanismin ajatellaan hypoteesissa toimivan pikemminkin rahvaan hitaasti muuttuvan mentaliteetin tasolla. Ilman lähteillä osoitettavaa yhteyttä on kuitenkin haastavaa arvioida, oliko kaskitalouden kriisin ja kansanherätyksen puhkeamisen välillä pelkkä ajallinen korrelaatio vaiko kausaalinen suhde.

Sosiaalinen deprivatio. Skandinaavisten kansanherätysten syntyä on melko paljon pyritty selittämään tarkastelemalla liikkeiden kannattajakuntien sosiaalista jakaumaa ja etsimällä niiden erityispiirteistä selityspäustetta herätyksen synnylle.²⁶⁰ Herännäisyyden osalta urauurtava liikkeen sosiaalista kannatuspohjaa luotaava tutkimus on Heikki Ylikankaan *Körtiläiset tuomiolla* (1979), joka analysoi Etelä-Pohjanmaalla 1830–40-luvuilla heränneitä vastaan

---

²⁵⁶ Alapuro 1977, 140–141. Alapuroa seuraten mm. Ylikangas 1979, 273; Huhta 2002, 96.

²⁵⁷ Kimanen 2008, 185–205, 224–226.

²⁵⁸ II, 92–96.

²⁵⁹ VI, 6–7.

²⁶⁰ Suolinna 1975a. Ks. Kimanen 2008, 177–179.

käytyjen massaoikeudenkäyntien syytettyjen sosioekonomista taustaa. Ylikankaan tutkimustulos oli, että heränneisiin liittyi virkauransa hitaisiin etenemismahdollisuuksiin pettynyttä nuorta papistoa sekä sosiaalista nousua tavoittelevia käsityöläisiä ja talonpoikaisväestöä. Kyseessä olisi siis ollut nousevan keskiluokan liike.²⁶¹ Mikko Heimola on uskontotieteen väitöskirjassaan aiempien tutkijoiden empiiristen aineistojen pohjalta jalostanut eteenpäin tulkintaa kansanherätyksistä nousevan keskiluokan liikkeenä sekä hahmotellut systeemiteoreettista mallia, joka selittää herätyksiä järjestelmätason sopeutumisinä yksilön havaitsemiin ympäristön muutoksiin.²⁶² Irma Sulkunen on puolestaan tulkinnut unissasaarnaamista ilmiönä, jonka myötä miehiin nähden eriarvoisessa sosiaalisessa asemassa olleet naiset saattoivat nousta kansanherätyksen hengellisiksi auktoriteeteiksi.²⁶³

Savo-Karjalan heränneitä koskevan aineiston pohjalta on todettava, että laajoja yleistyksiä on syytä tehdä varoen. Totta kyllä, ekstaattinen kokemuksellisuus oli yksi tapa oikeuttaa hengellinen auktoriteetti, mutta ainakin Savo-Karjalassa tähän rooliin heittäytyi yhtä lailla sekä miehiä että naisia. Toinen vaihtoehto auktoriteetin oikeuttamiselle oli sujuvan lukutaidon mahdollistama tukeutuminen hartauskirjoihin, joka oli paitsi Paavo Ruotsalaisen ja Antti Pyykön, toisaalta Etelä-Savossa myös Margareta Högmanin soveltama keino.²⁶⁴ Tämän tutkimuksen henkilögalleriassa sosiaalista nousua on yksittäistapauksissa havaittavissa kirjakauppiaksi ryhtyneen Pietari Väänäsen ja papiksi lukeneen Henrik Renqvistin kohdalla: molempien motiivit ylempiin säätyihin pyrkimisessä liittyivät tavoitteisiin levittää hengellistä kirjallisuutta ja kansanherätyksiä.²⁶⁵ Savon konventikkelikäräjillä syytettynä oli yksittäisiä talollisia, joten tällä aineistolle ei ole tehtävissä vastaavia analyysejä kannattajakunnan sosiaalisesta jakaumasta, mitä Ylikangas teki Pohjanmaan massaoikeudenkäyntien osalta.²⁶⁶

Orgaaninen deprivaatio. Orgaaninen eli sairauteen tai vammaan perustuva selitys herätyksille on läpi pietismin historian ollut ilmiön vastustajien käyttämä tapa hahmottaa ilmiötä. Kunkin aikakauden lääketieteellisen ymmärryksen ehdoilla herätysilmiöitä on tulkittu vuoroin hengelliseksi dementiaksi (*dementia quidam spiritualis*), sielujen epidemiaksi, melankoliaksi, animaaliseksi magnetismiksi tai hysteriaksi.²⁶⁷ Tällaisen medikalisoivan asenteen sijaan modernissa tieteellisessä tutkimuksessa on pyritty lisäämään ymmärrystä herätysilmiöistä tarkastelemalla niitä vallitsevan psykologisen ja lääketieteellisen

---

²⁶¹ Ylikangas 1979. Ks. myös Ylikangas 1990.

²⁶² Heimola 2012.

²⁶³ Sulkunen 1999; Sulkunen 2016.

²⁶⁴ Hökkä 2007; II, 94–97.

²⁶⁵ V.

²⁶⁶ VI.

²⁶⁷ Ks. E. Laine 1997, 166–169.

tietämyksen valossa. Varhainen esimerkki tällaisesta tutkimusotteesta on Aarni Voipion sielutieteellinen väitöskirja *Unissasaarnaaminen suggestio-ilmionä* (1921), josta psykiatrian professori Hannu Lauerma on vielä 2000-luvulla antanut kiittävän arvion. Lauerman oman näkemyksen mukaan taipumus unissasaarnaamiseen riippui osin yksilön dissosiatiiivisista taipumuksista, mutta edellytti toisaalta myös yhteisön ilmiölle antamaa hyväksyvää tulkintaa.²⁶⁸

Kiinnostavaa kyllä, Savo-Karjalan heränneet itsekin selittivät horrossaarnaamista terveydellisillä syillä tunnetuimpien ekstaatikkojensa osalta. L. J. Niskasen *Muisto-Kirjassa* Juho Martikaisen henkilökuva piirtyy heikkolahjaisena, ja Antti Timosen taas kerrotaan kärsineen lapsuudessaan jonkinlaisen sairauden tai päävamman, jota pidettiin selityksenä hänen hurmoksellisille taipumuksilleen. Paavo Ruotsalaisen suorasukaisen arvion mukaan Timonen oli ”hengellisesti hullu”.²⁶⁹ Vähemmälle huomiolle on jäänyt kuvaus, jossa myös Paavo Ruotsalainen epäonnistuneen Puolan matkansa yhteydessä Viipurissa lankesi aliravitsemuksen sekä kuumetaudin riuduttamana jonkinlaiseen ekstaattiseen tilaan ja ”saarnata peittäsi hengessä”.²⁷⁰

Psykykinen deprivatio. Glock ja Stark määrittivät alun perin psykykinen deprivatian kokemukseksi sellaisen mielekkään arvojärjestelmän puuttumisesta, jonka avulla yksilö voisi tulkita tai jäsentää elämäänsä.²⁷¹ Psykohistorian näkökulma hengellisten liikkeiden ymmärtämiseen on avannut tätäkin laajemman näköalan. Alan klassikko on Erik H. Eriksonin tulkinta nuoren Martti Lutherin lakihenkisestä jumalakuvasta heijastuksena ankarasta isäsuhteesta, minkä Juha Siltala on rinnastanut Paavo Ruotsalaisen vastaaviin nuoruudenkipuiluihin.²⁷² Siltalan *Suomalainen ahdistus: huoli sielun pelastumisesta* (1992) on massiivinen psykohistoriallinen kokonaistulkinta herännäisyydestä, joka näkee herännäisyyden erityispiirteinä kyvyn kanavoida hurmoksellisia herätyksiä kilvoitteluksi. Siltalan tutkimus pyrkii ennen muuta ymmärtämään ja tulkitsemaan heränneiden sielunmaisemaa ja kokemustodellisuutta eikä niinkään tarjoaman kausaalista selitystä herätysten synnylle.²⁷³

Eettinen deprivatio. Koettu ristiriita ympäröivän yhteisön ja heränneiden keskuudessaan jakamien arvojen välillä on selityspenuste herätysten synnylle, joka voi ilmetä monin eri tavoin. Yksi perinteinen tapa ymmärtää herätysliikkeitä on tulkita niitä protestiliikkeinä.²⁷⁴ Leimallisesti syrjäisillä agraarialueilla menestyneissä herätysliikkeissä oli Kirsti Suolinnan mukaan kyse periferian

---

²⁶⁸ Voipio 1921; Lauerma 2006, 129–130, 143–145.

²⁶⁹ II, 90; III, 4.

²⁷⁰ Möykkynen 1856

²⁷¹ Glock & Stark 1965, 248–249.

²⁷² Siltala 1992, 82–85, 169–171.

²⁷³ Siltala 1992; Huhta 2013, 204.

²⁷⁴ Haavio 1963, 18–24.

protestista keskuksia vastaan.²⁷⁵ Daniel Lindmark on puolestaan luonnehtinut Norlannin lukijaliikettä radikaaliksi traditionalismiksi.²⁷⁶ Toisaalta uutuusien vastustus ja perinteisissä kulttuurimuodoissa pitäytyminen ovat olleet verrattomasti paljon herätysliikeviitekehystä laajempi perusasenne maalaisrahvaan parissa, minkä Kati Mikkola on väitöskirjassaan osoittanut.²⁷⁷

Savo-Karjalan herännäisyys sai alkunestetyksensä itsenäistymistään kohti kurottavissa kappeliseurakunnissa, mikä sinänsä saattaisi sopia Suolinnan teesiin periferian protestista. Selvimmin eettinen deprivatio on kuitenkin nähtävissä Antti Pyykön papistoa kohtaan esittämässä jyrkässä kritiikissä, jonka juurisyynä vaikuttaisi olevan havahtuminen ristiriitaan papiston opettaman ja arjessaan elämän etiikan sekä toisaalta hartauskirjoista avautunut askeettisemmän kilvoitusihanteen välillä.²⁷⁸ Toisaalta havahtuminen eettiseen deprivatioon on voinut paljastua myös yksilön tai yhteisön itsetutkistelussa, kuten kävi pyhätyörikkomuksensa jälkeen kääntymykseen ja parannuksen tekoon ryhtyneelle Paavo Kuosmaselle.²⁷⁹ Aina heränneet eivät myöskään edustaneet tiukkarajaisempaa moraalikäsitystä: Pielisjärven ”rytäkkäkesässä” hurmosherätys johti vapauksien ottamiseen kirkon opettamasta seksuaalietiikasta.²⁸⁰

Huomionarvoista on, että tuskin mikään edellä pintapuolisesti esitellyistä selitysmalleista on pyrkinyt ainoaksi herätysten syntyä selittäväksi tekijäksi eivätkä myöskään Glock ja Stark tarkoittaneet erilaisia deprivatoin muotoja toisiaan poissulkeviksi.²⁸¹ Myöskään tämän tutkimuksen pyrkimyksenä ei ole ollut syrjäyttää aiempia selitysmalleja, vaan pikemminkin luoda aiempaa tarkempi käsitys siitä, millainen herännäisyyden osalta itse asiassa oli se kansanherätyksen syntyprosessi, jota tulevienkin tutkijoiden soisi sosioekonomisilla selitysmalleilla tarkastelevan. Tämän tutkimuksen perusväite on, että herännäisyyden synnyssä kirjallistuminen oli erottamaton osa prosessia ja nämä ilmiöt kietoutuivat yhteen toisiaan vahvistaen. Tästä näkökulmasta kuvaus Telppään niityn hurmoksesta on edelleen merkittävä osa herännäisyyden historiaa, mutta kansanherätyksen alkutapahtuman sijaan sitä on hedelmällisempää tarkastella kerettiläisten kirjallistumisprosessin lopputulemana: kerettiläisten kirjakulttuurin voi ajatella kasvaneen täyteen mittaansa, kun heränneet talonpojat kirjoittivat oman hengenliikkeensä ja ryhmäidentiteettinsä historian.

---

²⁷⁵ Suolinna 1975b.

²⁷⁶ Lindmark 1997, 19–25.

²⁷⁷ Mikkola 2009.

²⁷⁸ VI, 17–21.

²⁷⁹ II, 83–85.

²⁸⁰ II, 92–94.

²⁸¹ Glock & Stark 1965, 246.

6.3 1800-luvun herätysliikehistoria eriytyvien lukukulttuurien historiana

Minkätähden on Pyhä Raamattu harvoin, jos milloinkaan kerettiläisten kokouksissa nähtävä; luullaanko Sionin Wirtten, Armon Järjestyksen ja vanhain postillain tekiöiden taitavan paremmin neuvoa ihmistä autuuden tielle, kuin Jumala itse sanassansa on tehnyt, vai oliko se synnä, että mainituissa kerettiläisten kirjoissa vedettäisi ihmistä Raamatun osoittamalta oikialta tieltä sille harhapolulle, jota kerettiläisten päämiehet pitävät oikeana?²⁸²

Kerettiläisyys oli keskenään risteävien polkujen reitistö, joka alkoi uurtua suomalaiseen sielunmaisemaan kouluja käymättömien talonpoikien samoilla kohti Karitsan häitä matkaoppinaan puritaani- ja pietistitaustaista käännöskirjallisuutta. Kuten oheisesta *Maamiehen Ystävän* kirjoituksesta välittyä, matkanteko ei kuitenkaan aina sujunut sopuisasti, vaan suukopua syntyi paitsi reitinvalinnasta myös siitä, kenellä oli valtuudet toimia matkanjohtajana ja millaiseen karttakirjaan sopi tukeutua. Kun saatavilla olleiden hartauskirjojen valikoima alkoi laajeta, kerettiläisten lukukulttuurissa ilmeni tarvetta rajata suositeltavien tai sallittujen kirjojen kaanon.

Tämä prosessi eteni 1820–40-luvuilla rinta rinnan herätys-suuntien välisten opillisten ristiriitojen ja jakaantumisten kanssa, mitä aiempi herätysliikehistorian tutkimus on moneen kertaan jo selvittänyt. Lauri Takala otsikoi historiikkinsa *Suomen evankelisen liikkeen historia* (1929–1948) tätä vaihetta koskevan luvun osuvasti ”Kirjalliset julkaisut taisteluvälineinä”.²⁸³ Aikalaisiltakaan ei jäänyt huomaamatta herätys-suuntien riitaisen jakautumisen ohessa myös käyttökirjallisuuden osalta suoritettu pesänjako, mikä käy ilmi *Suomettaren* poleemisesta kirjoituksesta *Savon heränneistä*:

Ennen vanhaan, kuin ei löytynyt muita hengellisiä lahkokuntia kuin Ruotsalaisen, kuului heiltä tuomioita ainoastaan ”katumatonta maailmaa”, ”suruttomia” j.n.e. vastaan: nyt on nämä tuomiota lakanneet vähemmäksi, vaan niitä lingotaan nyt siihen siaan, ja tuhatta vertaa kauheimpia, Hedbergin ja Renqvistin puoluetta vastaan. Se ei pysähdy ainoastaan soimauksiin eikä näihin tuomioihin, vaan menee niin kauaksi, että toisilta lahkokunnilta toimitetut kirjat kuvataan rahvaalle niin kuin kiroituita, pahan hengen vietoiksi, olipa kirja mistä sisällyksestä tahtonsa.²⁸⁴

Herätysliiketutkimuksessa on jo varsin hyvin kartoitettu eri herätys-suuntien suosima kirjallisuus. Myös perukirjalähteisiin perustuvassa vanhan kirjallisuuden levinneisyyden tutkimuksessa on eri paikkakunnilla suositun kirjallisuuden

---

²⁸² Maamiehen Ystävä 20.10.1849 No 42.

²⁸³ Takala 1929–1948 II, 117–228.

²⁸⁴ Suometar 18.5.1849 No 20 *Heränneistä Savossa*.

välisten erojen selittäjänä kiinnitetty huomiota herätysliikkeiden vaikutukseen.²⁸⁵ Vastaavalla tavalla herätysliikkeiden eriytyneet lukukulttuurit näkyvät myös *Ennen vuotta 1850 painetun kirjallisuuden kartoitus* -projektin tuottamassa aineistossa kirjojen levinneisyydestä.²⁸⁶ Vähemmälle huomiolle on sen sijaan jäänyt, ilmenikö kirjakaanonin lisäksi myös kirjojen käyttötavoissa eroja eri herätyssuuntien välillä. Tässä väitöskirjassa on analysoitu kerettiläisyyttä pietistisenä lukukulttuurina; yksi haaste tulevalle tutkimukselle voisi olla 1800-luvun herätysliikehistorian tarkastelu eriytyvien lukukulttuurien historiana.

---

²⁸⁵ Alander 1927a; Alander 1927b; Airas 1958; Kaukola 1980.

²⁸⁶ Nuorteva & Tammi 1987; Laine, T. 1996, 233–234.

Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

KANSALLISARKISTO, HELSINKI	KA
Suomen kirkkohistoriallisen seuran kokoelmat	SKHSA
Teologiset käsikirjoitukset	A
Niskanen, Wilhelm	71
Rosendal, Mauno	79
Herännäisyyttä koskevaa aineistoa	115
Herännäisiä koskevaa	119
Biographica	B
Renqvist, Henrik	155
Rosendal, Mauno	159–168
Ruotsalainen, Paavo	171
KANSALLISKIRJASTO, HELSINKI	HYK
Matthias Akianderin arkisto (1830–1860)	H Coll. 6.3–6.7
Pyykkö, Andreas (1820): <i>Yxi lohdullinen huvitus...</i>	H MS C.III.27

Sanoma- ja aikakauslehdet

Maamiehen Ystävä 20.10.1849 No 42.

Suometar 25.5.1847 No 21 *Pari kuukautta matkalla Savossa ja Karjalassa.*

Suometar 5/4.2.1848 & 6/11.2.1848 *Löytyykö Suomesta rahvaankouluja?*

Suometar 14/7.4.1848 & 16/22.4.1848 *Tarvitaanko Suomessa rahvaankouluja?*

Suometar 18.5.1849 No 20 *Heränneistä Savossa.*

Internet-lähteet ja apuneuvot

Digitaalinen sanomalehtiarkisto. – Helsinki: Kansalliskirjasto [viitattu 6.11.2024]. (digi.kansalliskirjasto.fi). <<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalahti/search>>

Painetut lähteet

Akiander, Matthias

1857–1863 Historiska Upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider. Delar I-VII. Helsingfors: Kejserliga Alexanders – Universitet.

Niskanen, Lauri Juho

1837 [1998] Muisto Kirja Hengellisten asiain päälle. Näköispainos. Toim. Matti Pehkonen. Iisalmi: Matti Pehkonen.

Rosendal, Mauno

1902–1915 Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla. I - IV. Oulu: Herättäjä.

SULH

1915–1939 Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia. Ur de religiösa rörelsernas historia i Finland. Urkunder och forskningar. I–IV. SKHST XII, 1–4. Helsinki: SKHS.

Kirjallisuus

Ahokas, Minna

2011 Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 188. Diss. Helsinki. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

2014 Yksilö ja lukemisen historia 1700-luvulla. – Suurmiehistä rahvaannaisiin. Yksilö ja yhteisö kristinuskon historiassa. Toim. Hanna-Maija Ketola et al. SKHST 229. Helsinki: SKHS, 319–349.

Airas, Kaarlo

1929 Juho Lustig eli Puustijärvi yhdysiteenä n.s. Viklundin herätysliikkeen ja Savon herännäisyyden välillä. – TA 1929.

1958 Hartauskirjallisuus Pohjois-Suomen rantakaupungeissa 1700-luvulla. Pieksämäki: tekijä.

Alamäki, Päivi

1996 Rippikirjat lukutaitotutkimuksessa. Esimerkkinä Karstulan kappeliseurakunta. – Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina. Toim. Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen. Jyväskylän historiallinen arkisto vol. 2. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos, Jyväskylän maakunta-arkisto & Jyväskylän historiallinen yhdistys.

Alander, Oskar

1927a Katsaus myöhäisemmän ajan herännäisyyden piirissä käytettyyn hartauskirjallisuuteen. – Vartija.

- 1927b Myöhäisemmän Herännäisyyden ja F. G. Hedbergin pelastusoppi. Erittlevä ja arvosteleva tutkimus pelastusjärjestyksen puitteissa. Jyväskylä: Gummerus.
- Alapuro, Risto
1977 Uskonto ja poliittinen mobilisoituminen maaseudulla. – Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena. Näkökulmia teollistumisajan Suomeen. Toim. Matti Kuusi et al. Helsinki: Otava.
- Amundsen, Arne Bugge
2007 Books, Letters and Communication. Hans Nielsen Hauge and the Haugean Movement in Norway, 1796–1840. – Revival and Communication. Studies in the History of Scandinavian Revivals, 1700–2000. Bibliotheca Historico–Ecclestica Lundensis 49. Ed. Arne Bugge Amundsen. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkivet.
2010 Haugeanism between Liberalism and Traditionalism in Norway, 1796–1845. – Pietism and Community in Europe and North America, 1650–1850. Brill's Series in Church History 45 - Religious History and Culture 4. Ed. Jonathan Strom. Leiden: Brill.
- Anttonen, Pertti, Cecilia af Forselles & Kirsti Salmi-Niklander (Ed.)
2018 Oral Tradition and Book Culture. Studia Fennica Folkloristica 24. Helsinki: SKS. <https://doi.org/10.21435/sff.24>
- Appel, Charlotte & Fink-Jensen, Morten
2011 Introduction. Books, Literacy, and Religious Reading in the Lutheran North. – Religious Reading in the Lutheran North. Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture. Ed. Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Arffman, Kaarlo
2009 Mitä oli luterilaisuus? Johdatus kadonneeseen eurooppalaiseen kristinuskon tulkintaan. Helsinki: Gaudeamus.
2018 Almanakat hyödyllisen tiedon kohtauspaikkoina 1700-luvulla. – Hyödyllisen tiedon piirit. Tutkimuksia papistosta, rahvaasta ja tiedon rakentumisesta 1700-luvulla. Toim. Esko M. Laine & Minna Ahokas. Historiallisia tutkimuksia 277. Helsinki: SKS.
- Arnove, Robert F. & Harvey J. Graff
1987 Introduction. – National Literacy Campaigns. Historical and Comparative Perspectives. Ed. Robert F. Arnove & Harvey J. Graff. New York: Plenum Press.
- Corpis, Duane J.
2012 Paths of Salvation and Boundaries of Beliefs: Spatial Discourse and the Meaning of Conversion in Early Modern Germany. – Conversion and the Politics of Religion in Early Modern Germany. Edit. David

M. Luebke et al. *Spektrum: Publications of the German Studies Association. Vol 3.* New York: Berghahn Books.

Crain, Patricia

2007 *New Histories of Literacy. – A Companion to the History of the Book.* Edit by Simon Eliot & Jonathan Rose. West Sussex: Wiley-Blackwell.

Darnton, Robert

1982 *What Is the History of Books? – Daedalus Vol. 111 3/1982, 65-83.*

Edlund, Ann-Catrine (edit.)

2012 *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000. Vardagligt skriftbruk 1.* Umeå: Umeå universitet & Kungl. Skytteanska Samfundet.

Edlund, Ann-Catrine & Haugen, Susanne (edit.)

2013 *Människor som skriver. Perspektiv på vardagligt skriftbruk. Vardagligt skriftbruk 2.* Umeå: Umeå universitet & Kungl. Skytteanska Samfundet.

Edlund, Ann-Catrine & Edlund, Lars-Erik & Haugen, Susanne (edit.)

2014 *Vernacular Literacies. Past, Present and Future. Vardagligt skriftbruk 3.* Umeå: Umeå universitet & Kungl. Skytteanska Samfundet.

Ekman, Torsten

2013 *Aleksanteri I. Keisari ja isänmaa. Suom. Martti Ahti.* Helsinki: Schildts & Söderströms.

Elenius, Jaakko

2005 *Johdanto. – Paavo Ruotsalainen: Kirjeitä. Toim. Jaakko Elenius.* Helsinki: Kirjapaja Oy.

Engman, Max

2009 *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen.* Helsinki: WSOY.

Farstad, Eli Morken

2023 *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge. – Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge.* Ed. Eli Morken Farstad & Kristian Holen Nymark. Cappelen Damm Akademisk.
<<https://doi.org/10.23865/noasp.190>>, 9–30.

Febvre, Lucien & Henri-Jean Martin

2010 *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1450–1800.* Translated by David Gerard, Verso 1976. London: Verso.

- Fet, Jostein
 1995 Lesande bønder. Litterær kultur i norsk allmugesamfunn før 1840. Oslo: Universitetsforlaget.
 2003 Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850. Oslo: Det. Norske Samlaget.
- Fish, Stanley
 1976 Interpreting the *Variorum*. – *Critical Inquiry* 3/1976, 465–485.
 1980 Is there a Text in this Class?: The Authority of Interpretive Communities. Cambridge: Harvard University Press
 1989 Doing What Comes Naturally. Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies. Durham: Duke University Press.
- Forselles, Cecilia af & Tuija Laine (toim.)
 2008 Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisuja 20. Helsinki: SKS.
- Fox, Adam & Daniel Woolf (toim.)
 2002 The Spoken Word. Oral Culture in Britain, 1500–1850. Manchester: Manchester University Press.
- Gawthrop, Richard
 1987 Literacy Drives in Preindustrial Germany. – *National Literacy Campaigns. Historical and Comparative Perspectives*. Ed. Robert F. Arnove & Harvey J. Graff. New York: Plenum Press.
- Gilje, Nils
 2023 Mystikk, ”svermeri” og religiøs toleranse hos Hans Nielsen Hauge. – *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*. Ed. Eli Morken Farstad & Kristian Holen Nymark. Cappelen Damm Akademisk.
 <<https://doi.org/10.23865/noasp.190>>, 51–67.
- Gilmont, Jean-Francois
 1999 Protestant Reformation and Reading. – *A History of Reading in the West*. Edit. Guglielmo Cavallo & Roger Cartier. *Studies in Print Culture and the History of the Book*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Glock, Charles Y. & Rodney Stark
 1965 Religion and Society in Tension. Chicago: Rand McNally & Company.
- Graff, Harvey J.
 1979 The Literacy Myth. Cultural Interactio and Social Structure in the Nineteenth Century. New York: Academic Press.
 2009 Assessing the History of Literacy. Themes and Questions. – *Understanding Literacy in its Historical Context. Socio-Cultural History and the Legacy of Egil Johansson*. Ed. Harvey J. Graff et al. Lund: Nordic Academic Press.

- Grönroos, Henrik
1987 Kirjallisuuden lukeminen historian tutkimuksen kohteena. –
Bibliophilos 2/1987, 33–40.
- Grönroos, Henrik & Nyman, Ann-Charlotte
1996 Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och
lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas
bouppteckningar 1656–1809. Skrifter utgivna av Svenska
litteratursällskapet i Finland Nr 596. Helsingfors: Svenska
litteratursällskapet i Finland.
- Gundersen, Trygve Riiser
2011 Memory and Meaning. The Haugean Revival (1796–1804) and its
Place in the History of Reading. – Religious Reading in the Lutheran
North. Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture. Ed.
Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen. Newcastle upon Tyne:
Cambridge Scholars Publishing.
- Haavio, Ari
1963 Evankelinen liike herätysliikkeenä. Sosiologinen tutkimus. Diss.
Helsinki. Helsinki: SLEY.
- Haavisto, Seppo
1995 Mystistä spiritualismia vai luterilaista teologiaa? Bengt Jacob
Ignatiuksen teologia pietismin tutkimushistorian valossa. STKSJ
195. Diss. Helsinki. Helsinki: STKS.
- Hakapää, Jyrki
2008 Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–
1860. SKST 1166. Diss. Helsinki. Helsinki: SKS.
- Halldorf, Joel
2017 Storytelling and Evangelical Identities. – Spiritual and Ecclestial
Biographies: Research, Results and Reading. Toim. Anders Jarlert.
Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Hamesse, Jacqueline
1999 The Scholastic Model of Reading. – A History of Reading in the
West. Edit. Guglielmo Cavallo & Roger Cartier. Studies in Print
Culture and the History of the Book. Amherst: University of
Massachusetts Press.
- Hartikainen, Esko
2005 Heränneitä ja nukahtaneita. Kulttuuri, kontrolli ja herätys 1800-
luvun alun Liperissä. Bibl. Hist. 97. Diss. Joensuu. Helsinki: SKS.
- Haukland, Linda
2014 Hans Nielsen Hauge. A Catalyst of Literacy in Norway. –
Scandinavian Journal of History 39 5/2014.

- Heikkilä, Tuomas
2010 Kirjallistumisen jäljillä. – Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa. Toim. Tuomas Heikkilä. Hist. Tutk. 254. Helsinki: SKS.
- Heikkilä, Tuomas et al.
2010 Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa. Toim. Tuomas Heikkilä. Hist. Tutk. 254. Helsinki: SKS.
- Heikkilä, Markku & Simo Heininen
2017 Uusi Suomen kirkkohistoria. Kirjokansi 145. Helsinki: SKS.
- Heimola, Mikko
2012 Religious Rituals and Social Norms in the Making of Adaptive Systems. Empirical and Theoretical Synthesis on Revivals in 19th Century Finland. Diss. Helsinki. Helsinki: University of Helsinki.
- Heino, Harri
1976 Hyppyherätys – Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjä. SKHST 99. Diss. Helsinki. Helsinki: SKHS.
- Hiltunen, Kalle
2012 Paavo Ruotsalainen kontemplaation opettajana. – TA 1/2012.
- Hindmarsh, Bruce D.
2008 The Evangelical Conversion Narrative. Spiritual Autobiography in Early Modern Europe. Oxford: Oxford University Press.
- Hobsbawm, Eric John
1962 The Age of Revolution. Europe 1789–1848. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Holmgren, John
1948 Norrläseriet. Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830. Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 19. Diss. Lund. Lund: SKD.
- Houston, R. A.
2002 Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800. Second Edition. Harlow: Longman.
2011 Literacy. – European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2011-11-28. URL: <http://www.ieg-ego.eu/houstonr-2011-en> URN: urn:nbn:de:0159-2011112135. Katsottu 5.1.2024.
2012 Alphabetisierung. – Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2012-01-26. <http://www.ieg-ego.eu/houstonr-2011-de> Katsottu 8.10.2023.
- Huhta, Ilkka
2001 "Täällä on oikea Suomenkansa". Körntiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918. SKHST 186. Diss. Helsinki. Helsinki: SKHS.

- 2002 Kirkkokansa autonomian kauden Kuopiossa. – Kirkon ja jumalanpalveluksen merkitys kuopiolaiselle yhteisölle 1600–1700-luvuilla. – Elämän veden virrassa. Kuopion emäseurakunta 450 vuotta.
- 2004 Paavo Ruotsalaisen historiakuva 1852–2002. – SKHSV 93/2003. Helsinki: SKHS.
- 2013 Herätysliikehistoria. – Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit. Toim. Jaakko Olavi Antila et al. SKHST 226. Helsinki: SKHS.

Hunnes, John A. & Truls Liland

- 2021 On the Purpose of the Firm. – In the Legacy of Hans Nielsen Hauge: Entrepreneurship in Economics, Management, Education and Politics. Ed. Ola Honningdal Grytten & Truls Liland. Bergen: Bodoni Forlag.

Häggman, Kai

- 2007 Pitkä tie ulkoluvusta järjelliseen lukemisen taitoon. – Suomalaisen arjen historia. Säätyjen Suomi. Toim. Kai Häggman et al. Porvoo: Weilin+Göös.
- 2008 Paras tawara maailmassa. Suomalainen kustannustoiminta 1800-luvulta 2000-luvulle. Helsinki: Otava.

Hökkä, Tuula

- 2007 Margareta Högman. Ystäväliike ja arkkipiiri. 1. painos 2006, tarkistettu lisäpainos 2007. Helsinki: Studio Arkki.

Immonen, Kari

- 2016 Luterilaisuuden vaikutus suomalaiseen yhteiskuntaan. – Armon horisontit. Huomisen luterilaisuus. Toim. Anna-Kaisa Inkala & Jyri Komulainen. Helsinki: Kirjapaja.

Jalava, Marja, Tiina Kinnunen & Irma Sulkunen

- 2013 Johdanto. Kansallinen historiokulttuuri – näkökulmia yksinäisyyden purkamiseen. – Kirjoitettu kansakunta. Sukupuoli, uskonto ja kansallinen historia 1900-luvun alkupuolen suomalaisessa tietokirjallisuudessa. Toim. Marja Jalava, Tiina Kinnunen & Irma Sulkunen. Historiallinen Arkisto 136. Helsinki: SKS.

Johansson, Egil

- 2009 [1977] The History of Literacy in Sweden. – Understanding Literacy in its Historical Contexts. Socio-Cultural History and the Legacy of Egil Johansson. Ed. Harvey J. Graff et al. Lund: Nordic Academic Press.
- 1981 Sverige. Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – En konturteckning. – Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII Nordiska historikermötet. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

- Jonzon, Bengt
1935 Studier i Paavo Ruotsalainenens fromhet med särskild hänsyn till frälsningsvissheten. Diss. Uppsala. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.
- Juva, Einar W.
1965 Kustavilainen aika. – Suomen kansan historia III. Ruotsin ajan loppukausi. Kirj. Einar W. Juva & Mikko Juva. Helsinki: Otava.
- Juva, Kerttu
1951 Piirteitä Suomen kansan lukuharrastuksesta 1820–1850-luvuilla. – Turun historiallinen arkisto XI. Professori Einar W. Juvalle hänen 7.1.1952 täyttäessään 60 vuotta. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja XI. Turku: Turun historiallinen yhdistys.
- Juva, Mikko
1955 Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808). Diss. Helsinki. Turku: Helsingin yliopisto.
1963 Suomalaisen maaseudun valveutumisesta ennen ns. ensimmäistä kansallista heräämistä. – Historiallinen Aikakauskirja 61, 253–270.
- Juvonen, Jaana
2006 Kaskiviljelystä karjatalouteen. – Maakunnan synty. Pohjois-Karjalan historia 1809–1939. Toim. Kimmo Katajala & Jaana Juvonen. SKST 1089. Helsinki: SKS.
- Kaarninen, Mervi
2007 Koulu ja kansa. – Suomalaisen arjen historia. Säätäjien Suomi. Toim. Kai Häggman et al. Porvoo: Weilin+Göös.
- Kakkuri, Teemu
2014 Suomalainen herätys. Herätyskristillisyyden historia nälkävuosista Nokia-missioon. Helsinki: Kirjapaja.
2015 Raamattuja Suomen kansalle. Suomen Pipliaseuran historia 1. 1812–1947. Helsinki: Suomen Pipliaseura.
2021 Herätysliike. – Käsitteet Suomen kirkkohistoriassa. Toim. Ilkka Huhta & Juha Meriläinen. SKHST 242. Helsinki: SKHS.
- Kalela, Jorma
2020 Historiantutkimus ja historia. Helsinki: Gaudeamus.
- Kalleinen, Kristiina
2023 Valtioamun aika. Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1863. Helsinki: Gaudeamus.
- Kallio, Kati et al.
2017 Laulut ja kirjoitukset. Suullinen ja kirjallinen kulttuuri uuden ajan alun Suomessa. SKST 1427. Helsinki: SKS.

- Kansanaho, Erkki
1950 Wegeliuksen postillan lähteet ja teologia. STKSJ 53. Helsinki: STKS.
- Kares, Olavi & Vilho Suurkari
1937 Paavo Ruotsalaisen kirjeitä. – SULH 1915–1939 II.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Raisa Maria Toivo
2016 Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700. Studies in Medieval and Reformation Traditions 206. Leiden: Brill.
- Katajala-Peltomaa, Sari ym.
2021 Uskonto erontekona keskiajalta 2000-luvulle. – Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2. Yhteisöt ja identiteetit. Toim. Pirjo Markkola, Marjaana Niemi & Pertti Haapala. Tampere: Vastapaino.
- Kauhanen, Tuukka
2012 Piirteitä Paavo Ruotsalaisen raamatunkäytöstä. – TA 1/2012.
- Kaukola, Martti
1980 Hartauskirjallisuus Iisalmen seudulla vuoteen 1870 saakka. Laudatur-pastoraalitutkielma.
- Kauranen, Kaisa
2006 Kansanienhämisten käsikirjoitukset Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistoissa. – Elore 2/2006.
2007 Did Writing Lead to Social Mobility? Case Studies of Ordinary Writers in the Nineteenth-Century Finland. – Ordinary Writings, Personal Narratives. Writing Practices in 19th and early 20th-century Europe. Ed. Martyn Lyons. Bern: Peter Lang.
2013 Mitä ja miksi kansa kirjoitti? – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. Toim. Lea Laitinen & Kati Mikkola. SKST 1370. Helsinki: SKS.
- Kauranen, Kaisa & Anna Kuismin
2011 Efraimin ja Kustaan kronikat. 1800-luvun kansanmiehet historioitsijoina. – HAik 3/2011, 281–295.
- Keravuori, Kirsi
2011 Itseoppineet ihmiset kirjeenkirjoittajina. Perhekirjeenvaihtoa 1860-luvun saaristossa. – Kirjeet ja historiantutkimus. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Helsinki: SKS.
- Kimanen, Anuleena
2008 Herätys kylässä ja tuvissa. Rääkkylän Oravisalon kylä ja renqvistiläinen herätys 1820-luvulla. SKHST 204. Diss. Helsinki. Helsinki: SKHS.

Kisker, Scott

- 2014 Pietist Connections with English Anglicans and Evangelicals. – A Companion to German Pietism, 1660–1800. Toim. Douglas H. Shantz. Brill's Companion to the Christian Tradition Vol. 55. Leiden–Boston: Brill.

Klinge, Matti

- 1997 Keisarin Suomi. Suom. Marketta Klinge. Espoo: Schildts.
2006 Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projektin sukuverkostojen periferiassa. SKST 1087. Helsinki: SKS.
2009 Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815. Helsinki: Otava.

Knuuttila Seppo

- 1994 Tyhmän kansan teoria. Näkökulmia menneestä tulevaan. Tietolipas 129. Helsinki: SKS.

Kokkonen, Kerttu

- 2005 Paavo Ruotsalainen nilsiäläisenä talonpoikana. Herätysjohtajan sosiaalinen konteksti. Suomussalmi: tekijä.

Kortelainen, Tuomas

- 1986 Hiilloksesta liekkiin. Ylä-Savon herännäisyyttä 1880-luvulta 1920-luvulle. Lapua: H-Y.

Kotilainen, Sofia

- 2016 Literacy Skills as Local Intangible Capital. The History of a Rural Lending Library c. 1860–1920. Studia Fennica Historica 21. Helsinki: SKS.
2022 Yhteisöllisesti jaettu luku- ja kirjoitustaito. Kollektiivibiografinen menetelmä luku- ja kirjoitustaidon historian tutkimuksessa. – Kulttuurihistorian tutkimus. Lähteistä menetelmiin ja tulkintaan. Toim. R. Mähkä, M. Ahonen, N. Heikkilä, S. Ollitervo, & M. Räsänen. Turku: Kulttuurihistorian seura.

Kuha, Miia

- 2016 Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710). Jyväskylä studies in humanities 286. Diss. Jyväskylä. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Kuismin, Anna

- 2013a Päiväkirjat ja omaelämäkerrat. Aikain muistot ja kokemusten koulut. – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. Toim. Lea Laitinen & Kati Mikkola. SKST 1370. Helsinki: SKS.
2013b From Family Inscription to Autobiographical Novels. Motives for Writing in Grassroots Life Stories in 19th-Century Finland. – White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century. Ed. Anna Kuismin & M. J. Driscoll. Studia Fennica Litteraria 7. Helsinki: SKS.

- Kupari, Helena & Elina Vuola
 2020 Johdanto. Mitä on eletyn uskonnon tutkimus? – Eletty uskonto. Arjen uskonnollisuudesta ja sen tutkimuksesta. Toim. Elina Vuola. Helsinki: SKS.
- Kuurne, Juhani
 1946 Hengen tuulta Karjalassa. Pielisen seudun herännäisyys 1800-luvulla. Porvoo: WSOY.
- Laasonen, Pentti
 1967 Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana. SKHST 72. Diss. Helsinki. Helsinki: SKHS.
 1971 Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa. SKHST 83. Helsinki: SKHS.
 2009 Vanhan ja uuden rajamaastossa. Johannes Gezelius nuorempi kulttuurivaikuttajana. Hist. Tut. 245 & SKHST 210. Helsinki: SKS.
- Laine, Esko M.
 1997 Pietismi ”sairautena”. – Totinen kääntymys ja maailman parannus. Pietismi kirkkohistoriallisena ilmiönä. Johannes Wallman. Suom. Esko M. Laine. Helsinki: Kirjaneliö.
 2002 Kirkon ja jumalanpalveluksen merkitys kuopiolaiselle yhteisölle 1600–1700-luvuilla. – Elämän veden virrassa. Kuopion emäseurakunta 450 vuotta.
 2011 Pietismin lähteet ja tutkimus. – Yleisen kirkkohistorian lähteet ja tutkimus. Toim. Jaakko Olavi Antila & Esko M. Laine. SKHST 215. Helsinki: SKHS.
 2012 Petäjävapriikki ja orastava moderni lukuhalu. Nuoren Paavo Ruotsalaisen ja hänen elinpiirinsä luku- ja kristinopin taidot. – TA 1/2012.
 2013 Arjen historia. – Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit. Toim. Jaakko Olavi Antila et al. SKHST 226. Helsinki: SKHS.
 2014a Lestadiolisuuden juuret. Jatkuvuus Torinionjokilaakson herätysliikehistoriassa ja sen tutkimuksessa. – TA 1/2014.
 2014b ”Herkkinä kasvun vuosinani kannoin huolta autuudestani.” Suomalaisyntyisten herrnhutilaisten 1700-luvun hengelliset autobiografiat (Lebensläufe) kirkkohistoriallisena tutkimuskohteena. – Suurmiehistä rahvaannaisiin. Yksilö ja yhteisö kristinuskon historiassa. Toim. Hanna-Maija Ketola et al. SKHST 229. Helsinki: SKHS.
 2018 Tuomas Ragvaldinpoika ja hyödyllisen tiedon rajat ja piirit 1700-luvun suomalaisessa sääty-yhteiskunnassa. – Hyödyllisen tiedon piirit. Tutkimuksia papistosta, rahvaasta ja tiedon rakentumisesta 1700-luvulla. Toim. Esko M. Laine & Minna Ahokas. Historiallisia tutkimuksia 277. Helsinki: SKS.
- Laine, Esko M. & Laine, Tuija
 2010 Kirkollinen kansanopetus. – Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle. Toim. Jussi Hanska &

Kirsi Vainio-Korhonen. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia I. SKST 1266:1 Helsinki: SKS.

Laine, Tuija

- 1996a Kirjahistorian tutkimustraditiot ja nykytila. – Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. Toim. Tuija Laine. SKST 647. Helsinki: SKS.
- 1996b Sensuuri ja sen asettamat julkaisurajoitukset. – Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. Toim. Tuija Laine. SKST 647. Helsinki: SKS.
- 1996c Suomen Ruotsin vallan ajan kirjahistorian lähteet. – Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. Toim. Tuija Laine. SKST 647. Helsinki: SKS.
- 2000 Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. SKST 775. Diss. Helsinki. Helsinki: SKS.
- 2005 Henrik Renqvistin kirjanvälitysverkosto vuosina 1816–1861. – Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaana 1815–1866. Tuija Laine & Anna Perälä. SKHST 198. Helsinki: SKHS.
- 2006 Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800. SKST 1098. Helsinki: SKS.
- 2017 Aapisen ja katekismuksen tavaamisesta itsenäiseen lukemiseen. Rahvaan lukukulttuurin kehitys varhaismodernina aikana. Hist. tut. 275. Helsinki: SKS.
- 2018 Lapsille tarkoitettut uskonnolliset kirjat. – Hyödyllisen tiedon piirit. Tutkimuksia papistosta, rahvaasta ja tiedon rakentumisesta 1700-luvulla. Toim. Esko M. Laine & Minna Ahokas. Historiallisia tutkimuksia 277. Helsinki: SKS.

Laine, Tuija & Kirsti Salmi-Niklander

- 2018 Book Culture from Below in Finland. - Oxford Research Encyclopedia of Literature. Toim. P. Rabinowitz. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.286>

Laitinen, Lea

- 2013 Rahvaan käsitehistoria. – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. Toim. Lea Laitinen & Kati Mikkola. SKST 1370. Helsinki: SKS.

Laitinen, Lea & Kati Mikkola (toim.)

- 2013 Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. SKST 1370. Helsinki: SKS.

La Mela, Matti & Mila Oiva

- 2022 Digitaalinen historiantutkimus. – Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin. Toim. Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora. Helsinki: Gaudeamus.

- Lassila, Pertti
2008 Syvistä riveistä. Kansankirjailija, sivistyneistö ja kirjallisuus 1800-luvulla. Helsinki: Gaudeamus.
- Lauerma, Hannu
2006 Usko, toivo ja huijaus. Rohkaisusta johdattelun kautta psykoterroriin. Helsinki: Duodecim.
- Lauerma, Petri
2008 Paavo Ruotsalaisen kirjeiden kielestä. – Sananjalka 50.
2013 Finnish Revivalist Movements and the Development of Literary Finnish. – White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century. Toim. Anna Kuismin & M. J. Driscoll. Studia Fennica Litteraria 7. Helsinki: SKS.
- Leclercq, Jean
1982 The love of learning and the desire for God. A study of monastic culture. New York: Fordham University Press.
- Lehmann, Hartmut
2009 Pietism in the World of Trans-Atlantic Religious Revivals. – Pietism in Germany and North America 1680–1820. Toim. Jonathan Strom, Hartmut Lehmann & James Van Horn Melton. Farnham: Ashgate Publishing.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko
2007 Suomalaisten kirjalliset taidot autonomian kaudella. – Historiallinen Aikakauskirja 105 4/2007.
- Levin, Herman
1896 Religionstvang och religionsfrihet i Sverige 1686–1782. Bidrag till den Svenska religionslagstiftningens historia. Stockholm: Andréens boktryckeri.
- van Lieburg, Fred
2014 The Dutch Factor in German Pietism. – A Companion to German Pietism, 1660–1800. Toim. Douglas H. Shantz. Brill's Companion to the Christian Tradition Vol. 55. Leiden–Boston: Brill.
- Liljewall, Britt
2002 'Self-written Lives' or Why did Peasants Write Autobiographies. – Writing Peasants: Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe. Edit. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim & Poulsen, Bjørn. Gylling.
- Lindmark, Daniel
1992 Läseri och neologi. Om läskultur och kulturkonflikt i Norrland vid 1800-talets början. – Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok 1992. Umeå: Skytteanska Samfundet.

- 1994 Pennan, plikten, prestige och plögen. Den folkliga skrivkunnighetens spridning och function före folkskolan. *Alphabeta varia. Album Religionum Umense 4*. Umeå: Institutionen för religionsvetenskap, Umeå universitet.
- 1997 Puritanismen och låtsinnet. Fem föredrag om folkläsnings och folklig fromhet. *Kulturens frontlinjer 6*. Umeå: Kungälv.
- 2004 Reading, Writing and Schooling. Swedish Practices of Education and Literacy, 1650–1880. Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk.
- 2007 Awakening Astray. Infectious Enthusiasm in 18th Century Sweden. – Revival and Communication. *Studies in the History of Scandinavian Revivals, 1700–2000. Bibliotheca Historico-Ecclestica Lundensis 49*. Ed. Arne Bugge Amundsen. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkivet.
- 2009 Four Decades of Research. – Understanding Literacy in its Historical Context. *Socio-Cultural History and the Legacy of Egil Johansson*. Ed. Harvey J. Graff et al. Lund: Nordic Academic Press.
- 2011 Popular Education and Religious Reading in Early Nineteenth-Century Sweden. – Religious Reading in the Lutheran North. *Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*. Ed. Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- 2022 The Church Examination Registers and the Development of Literacy in Early Modern Sweden. – „Seelenbeschreibungen“. Eine frühneuzeitliche Quellengattung und ihr konfessions- und bildungsgeschichtlicher Kontext. Ed. Heinrich Richard Schmidt et al. Oldenbourg: De Gruyter.

Ljungberg, Johannes

- 2017 Toleransens gränser. Religionspolitiska dilemma i det tidiga 1700-talets Sverige och Europa. Diss. Lund. Lund: Lunds universitet.

Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim & Bjørn Poulsen (toim.)

- 2002 Writing Peasants. *Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*. Gylling: Landbohistorisk selskap.

Luttinen, Rauno

- 1981 Läskunnighet och undervisning i Finland före folkskolväsendet. – Ur Nordisk kulturhistoria. Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII Nordiska historikermötet. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Luukkanen, Tarja-Liisa

- 2014 Postuumisti painosten kuninkaaksi. Härjänsilmän Antin Uskon harjoitus autuuteen. – *Historiallinen Aikakauskirja 4/2014*, 429–438.
- 2016 Mitä maalauskansa luki? Kirjasto, kirjat ja kirjoja lukeva yhteisö Karstulassa 1861–1918. *Hist. Ark.* 143. Helsinki: SKS.

- Lyons, Martyn
 2008 Reading Cultures and Writing Practices in Nineteenth-Century France. Toronto: University of Toronto Press.
- 2010 A History of Reading and Writing in the Western World. Hampshire: Palgrave Macmillian.
- 2013 A New History from Below? The Writing Culture of European Peasants, c. 1850–c. 1920. – White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century. Ed. Anna Kuismin & M. J. Driscoll. Studia Fennica Litteraria 7. Helsinki: SKS.
- Lyons, Martyn (toim.)
 2007 Ordinary Writings, Personal Narratives. Writing Practices in 19th and early 20th-century Europe. Bern: Peter Lang.
- Mader, Eric-Oliver
 2012 Conversion Concepts in Early Modern Germany: Protestant and Catholic. – Conversion and the Politics of Religion in Early Modern Germany. Edit. David M. Luebke et al. Spektrum: Publications of the German Studies Association. Vol 3. New York: Berghahn Books.
- Magnússon, Sigurdur Gylfi & Ólafsson, David
 2002 'Barefoot Historians': Education in Iceland in the Modern Period. – Writing Peasants: Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe. Edit. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim & Bjørn Poulsen. Gylling.
- Markkanen, Erkki
 1988 Perukirja tutkimuslähteenä. Studia Historica Jyväskyläänsia 37. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Martin, Lucinda
 2014 Jacob Boehme and Anthropology of German Pietism. – An Introduction to Jacob Boehme. Four Centuries of Thought and Reseption. Toim. Ariel Hessayon & Sarah Apetrei. New York: Routledge.
- Melin, Vuokko
 1989 Lukutaidon opetus Suomessa. Acta Universitatis Tamperensis ser A vol 261. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Mettele, Gisella
 2007 Constructions of the Religious Self. Moravian Conversion and Transatlantic Communication. – Journal of Moravian History 2/2007.
- Mikkola, Kati
 2009 Tulevaisuutta vastaan. Uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen. SKST 1251. Diss. Helsinki. Helsinki: SKS.

- 2013 Kansanrunouden kokoelmat. Kerääjinä kuuliaisia avustajia ja visionäärejä. – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. Toim. Lea Laitinen & Kati Mikkola. SKST 1370. Helsinki: SKS.
- Mikkola, Kati & Laitinen, Lea
2013 Mielen ja kielen muutoksia. – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. Toim. Lea Laitinen & Kati Mikkola. SKST 1370. Helsinki: SKS.
- Moilanen, Mikko & Hilde Leikny Sommerseth
2020 'I Will Learn from it for as Long as I Live' – Religious Reading and Functional Literacy Skills. – Scandinavian Economic History Review. <<https://doi.org/10.1080/03585522.2020.1786449>>
- Murtorinne, Eino
1986 Suomalainen teologia autonomian kautena (1828–1918). Helsinki: Gaudeamus.
2020 Pietismi ajan aallokossa. – TA 125 5/2020.
- Myllyntaus, Timo
1991 Luku- ja kirjoitustaito teollistuvassa Suomessa – tilastoharhako? - Historiallinen Aikakauskirja 89 2/1991, 116–121.
- Mäkinen, Ilkka
1997 ”Nödvändighet af LainaKirjasto”. – Modernin lukupalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot. SKST 668. Diss. Jyväskylä. Helsinki: SKS.
2007 Kirjoitustaidon herättämiä epäluuloja 1800-luvun Suomessa. – Historiallinen Aikakauskirja 105 4/2007.
2023 Lukupalun historia. Tampere: Mediapinta.
- Nygård, Toivo
2005 Kustaa III. Vallanomaava mutta alamaaisilleen armollinen kuningas. Historiallisia Tutkimuksia 224. Helsinki: SKS.
- Nyman, Helge
1949 Den bidande tron hos Paavo Ruotsalainen. Diss. Åbo. Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland.
- Ojanen, Eeva
1966 Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla. SKHST 71. Diss. Helsinki. Helsinki: SKHS.
- O'Malley, J. Steven
2014 Pietism and Trans-Atlantic Revivals. – A Companion to German Pietism, 1660–1800. Toim. Douglas H. Shantz. Brill's Companion to the Christian Tradition Vol. 55. Leiden–Boston: Brill.

- Peltonen, Matti
1992 Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta. Helsinki: Hanki ja jää.
- Pentikäinen, Elina
2014 Kansanhurmoksista herätysliikkeeksi. Pohjois-Savon herännäisyyden muodostuminen 1790–1820-luvuilla. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian liseniaattityö 1982. Väärnin Pappilan julkaisuja 16. Lapinlahti: Väärnin Pappila Oy.
- Pentikäinen, Samuli
1977 Muistokirjat herännäisyyden historiassa. – TA 1977.
1978 Konventikkeliplakaatin tulkinta Suomessa 1800-luvun alkupuolella. – Aate ja yhteiskunta. Mikko Juvalle omistettuja tutkielmia. Toim. Markku Heikkilä. Helsinki: Otava.
- Perkiö, Mikko
2008 Lukutaitotutkimuksen käsitekartta. – Aikuiskasvatus 2/2008, 105–116.
- Perälä, Anna
2005a Henrik Renqvistin julkaisutoiminta. – Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaana 1815–1866. Tuija Laine & Anna Perälä. SKHST 198. Helsinki: SKHS.
- Pettegree, Andrew & Matthew Hall
2004 The Reformation and the Book. A Reconsideration. – The Historical Journal Vol. 47 4/2004, 785–808.
- Peucker, Paul
2014 Pietism and the Archives. – A Companion to German Pietism, 1660–1800. Toim. Douglas H. Shantz. Brill's Companion to the Christian Tradition Vol. 55. Leiden–Boston: Brill.
- Pirinen, Kauko
2001 Savon herännäisyyden särkynyt ruoko. Maaningan pappi Carl Gustaf Björklund. – Kauko Pirinen in memoriam. Toim. Mikko Ketola. SKHST 187. Helsinki: SKHS.
2003 Henrik Renqvist – Pappi ja herätysjohtaja. Oikeushistoriallinen näkökulma. Toim. Ilkka Huhta. Helsinki: Otava.
- Pleijel, Hilding
1925 Herrnhutismen i Sydsverige. Diss. Lund. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- Pärssinen, Ilkka
1994 Paavon puheet ja puheet Paavosta. Lähdekritiikin tarpeellisuudesta uudessa herännäistutkimuksessa. – SKHSV 82–83 1992–1993. Helsinki: SKHS.

- Rantala, Heli, Jukka Sarjala, Janne Tunturi, Ulla Ijäs & Heidi Hakkarainen
2024 Kirjojen kaipuu. Kirjakulttuuria 1800-luvun alun Suomessa.
Helsinki: Gaudeamus.
- Rapola, Marti
1958 Kerettiläinen. – Juhlakirja Rafael Koskimiehen täyttäessä 60 vuotta
9.2.1958. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 16. Helsinki:
Otava.
- Remes, Viljo
1995 Herännäisyyden nousu ja hajoaminen. Lapua: H-Y.
- Renvall, Pentti
1951 Piirteitä suomalaisen maaseudun heräämisestä. – Turun
historiallinen arkisto XI. Professori Einar W. Juvalle hänen 7.1.1952
täyttäessään 60 vuotta. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja
XI. Turku: Turun historiallinen yhdistys.
- Repo, Pertti
1989 Kirkollisen elämän muuttuminen Ylä-Savon herännäisseuduilla
vuosina 1810–1905. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian
lensiaattityö. Ht.
- Robertson, Duncan
2011 Lectio Divina. The Medieval Experience of Reading. Collegeville,
Minnesota: Liturgical Press.
- Ruokanen, Tapani
2002 Ukko-Paavo. Paavo Ruotsalainen ja 1800-luvun heräävä Suomi.
Helsinki: Otava.
- Ruuth, Martti
1921–1922 Abraham Achrenius. Ajan merkki ajoiltaan. SKHST 17. Helsinki:
SKHS.
- Saarisalo, Aapeli
1969 Erämaan vaeltaja. Paavo Ruotsalainen. Porvoo: WSOY.
- Salonen, Ilmari
1930–1931 Henrik Renqvist I-II. Helsinki: Otava.
- Sanders, Hanne
1995 Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i
Danmark og Sverige 1820–1850. Studier i stads- och
kommunhistoria 12. Diss. Stockholm. Stockholm: Stads- och
kommunhistoriska institutet.

- Sandewall, Allan
1961 Konventikel och sakramentsbestämmelsernas tillämpning i Sverige 1809–1900. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia* 2. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Santakari, Esa
2003 Evankelisen liikkeen synty. F. G. Hedbergin suhde Paavo Ruotsalaiseen ja eräisiin muihin pietisitijohtajiin vuosina 1843–1844. Helsinki: SLEY-kirjat.
- Seppälä, Päivi
2018 Mitä, kuinka ja miksi. Selittäminen historiantutkimuksessa. – Syistä selityksiin – Kausalisuus ja selittäminen yhteiskuntatieteissä. Toim. Kaidesoja, Kankainen & Ylikoski. Helsinki: Gaudeamus.
- Seppänen, Arto
1997 Unio Christi. Union ja vanhurskauttamisen suhde Anders Nohrborgin postillassa. STKSJ 211. Diss. Helsinki. Helsinki: STKS.
- Shantz, Douglas H.
2013 An Introduction to German Pietism. Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe. Baltimore: The John Hopkins University Press.
2014 Introduction. – A Companion to German Pietism, 1660–1800. Toim. Douglas H. Shantz. Brill's Companion to the Christian Tradition Vol. 55. Leiden–Boston: Brill.
- Schofield, Roger S.
2011 Dimensions of Illiteracy in England, 1740–1850. – The History of Reading. A Reader. Routledge Literature Readers. Ed. Shafquat Towheed et al. Oxon: Routledge.
- Schneider, Hans
2007 German Radical Pietism. Translated by Gerald T. MacDonald. Pietism and Wesleyan Studies 22. Lanham, Maryland: The Scarecrow Press Inc.
- Silfverhuth, Voitto
1977 Kirkon ja keisarin sensuuri. Uskonnollisen kirjallisuuden valvonta Suomessa 1809–1865. SKHST 104. Diss. Helsinki. Helsinki: SKHS.
- Siltala, Juha
1992 Suomalainen ahdistus. Huoli sielun pelastuksesta. Helsinki: Otava.
- Stark, Laura
2008 Maalaisrahvaan kirjoitusmotivaatio ja asenteet kirjoitustaitoa kohtaan 1840–1890-luvun Suomessa. – Kasvatus & Aika 3 2/2008.

- Stock, Brian
1983 The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Street, Brian V.
1984 Literacy in Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press
- Strom, Jonathan
2002 Problems and Promises of Pietism Research. – Church History 71 3/2002.
2012 Pietist Conversion Narratives and Confessional Identity. – Conversion and the Politics of Religion in Early Modern Germany. Edit. David M. Luebke et al. Spektrum: Publications of the German Studies Association. Vol 3. New York: Berghahn Books.
2014 Pietist Experiences and Narratives of Conversion. – A Companion to German Pietism, 1660–1800. Toim. Douglas H. Shantz. Brill's Companion to the Christian Tradition Vol. 55. Leiden–Boston: Brill.
- Sulkunen, Irma
1999 Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700 – 1800 -luvulla. Helsinki: Gaudeamus.
2004 Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892. SKST 952. Helsinki: SKS.
2013 Juhani Aho kansallisen historian popularisoijana. – Kirjoitettu kansakunta. Sukupuoli, uskonto ja kansallinen historia 1900-luvun alkupuolen suomalaisessa tietokirjallisuudessa. Toim. Marja Jalava, Tiina Kinnunen ja Irma Sulkunen. Hist. Ark. 136. Helsinki: SKS.
- Suolinna, Kirsti
1975a Herätysliikkeet sosiaalisina liikkeinä. – Uskonnollinen liike. Suomalaisia tapaustutkimuksia. Toim. Juha Pentikäinen. Tietolipas 74. Helsinki: SKS.
1975b Yhteiskuntarakenne ja uskonnollinen liike. – Uskonnollinen liike. Suomalaisia tapaustutkimuksia. Toim. Juha Pentikäinen. Tietolipas 74. Helsinki: SKS.
- Swanström, André
2006 Separatistisia virtauksia lännestä itään. Kääntymykseen johtaneet vaikuttimet 1700-luvun Pohjanmaan separatististen pietistien ajattelussa ja elämässä. – Kahden puolen Pohjanlahtea I. Ihmisiä, yhteisöjä ja aatteita Ruotsissa ja Suomessa 1500-luvulta 1900-luvulle. Toim. Gabriel Bladh & Christer Kuvaja. Hist. Ark. 123:1. Helsinki: SKS.
- Taipale, Pentti
1957 Piirteitä herätysliikkeistämme kutsumusajattelusta. Synodaalikirjoitus Lapuan hiippakunnan pappeinkokoukseen v. 1957. Vaasa: Vaasan kirjapaino.

- 1990 Luther-harrastuksen viriämisestä 1830-luvulta lähtien. – Teologinen Aikakauskirja 95 1/1990, 32–38.
- Takala, Lauri
1929–1948 Suomen evankelisen liikkeen historia. I–III. Helsinki: SLEY.
- Talasniemi, Jussi
1975 Sielun pelastus: Christian Scriverin teologia = Seelen Seligkeit: die Theologie Christian Scriver. STKSJ 98. Diss. Helsinki. Helsinki: STKS.
- Tandefelt, Henriikka
2011 The image of Kingship in Sweden, 1772–1809. – Scandinavia in the Age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820. Ed. Michael Bregnsbo et al. Farnham: Ashgate Publishing.
- Tanskanen, Suv
1994 Kirjan hankinta 1800-luvun Pohjois-Karjalassa. – Meillä ja muualla. Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 2. Joensuu.
- Tiililä, Osmo
1961 Rukoilevaisten kirjoja. SKST 270. Helsinki: SKS.
- Toivanen, Pekka
2000 Kuopion historia 2. Savon residenssistä valtuusmiesten aikaan. Kuopio: Kuopion kaupunki.
- Toivo, Raisa Maria
2016 Faith and Magic in Early Modern Finland. Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic. New York: Palgrave Macmillan.
- Tommila, Päiviö
1986 Lukutaidon yleistyminen Suomessa. – Album amicorum. Kirja- ja kulttuurihistoriallisia tutkielmia. Eeva Mäkelä-Henrikssonille 29.7.1986. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 50. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.
- Tunturi, Janne
2008 Aiheuttavatko kirjat vallankumouksia? Robert Darnton, Roger Chartier ja kirjahistorian ongelma (elegia) – Papyruksesta PDF:ään. Tutkielmia kirjahistoriasta. Toim. Laila Koivunen ja Janne Tunturi. Turku: Turun yliopisto, 155–167.
- Unesco
1957 World Illiteracy at Mid-Century. A Statistical Study. Monographs on Fundamental Education 11. Paris: Unesco.

- Vallinkoski, Jorma
1992 Suomen kirjansitojamestarit 1514–1868. Toim. Jarl Pousar. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 54. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.
- Valtonen, Heli
2020 Koulutus ja sosiaalinen liike. – Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria. Toim. Piia Einonen & Miikka Voutilainen. Tampere: Vastapaino.
- Vikman, Kaarlo Oskar
1910 Suomen kansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsin vallan aikana. Sivistyshistoriallinen tutkimus. Diss. Helsinki. Helsinki: Suomalaisen kansan kirjapaino.
- Vincent, David
2000 The Rise of Mass Literacy. Reading and Writing in Modern Europe. Cambridge: Polity Press.
2009 Literacy, literacy. – Understanding Literacy in its Historical Context. Socio-Cultural History and the Legacy of Egil Johansson. Ed. Harvey J. Graff et al. Lund: Nordic Academic Press.
- Viitaniemi, Olli
2012 ”Yksi sinulta puuttuu ja sen mukana kaikki: Kristuksen sisällinen tunto”. Uusi näkökulma seppä Högmanin repliikin lähteisiin ja alkuperään. – TA 1/2012.
2014 Onko kilvoituksella käsikirjoitusta? Mikrohistoriallinen tutkimusretki opettajatar Selma Hypénin kirjeenvaihtoon ja hengellisyyden jäsentymisen malleihin 1800-luvun lopun Suomessa. – Suurmiehistä rahvaannaisiin. Yksilö ja yhteisö kristinuskon historiassa. Toim. Hanna-Maija Ketola et al. SKHST 229. Helsinki: SKHS, 106–145.
- Voipio, Aarni
1921 Unissasaarnaaminen suggestio-ilmionä. Diss. Helsinki. Helsinki: Gummerus.
1922 Unissasaarnaaminen uskonnollisena ilmiönä. Diss. Helsinki. Helsinki: Gummerus.
- Välimäki, Reima
2008 Brian Stockin ”tekstuaaliset yhteisöt”. Kirjahistorian näkökulma keskiajan populaarien harhaoppien syntyyn läntisessä kristikunnassa 1000-luvulla. – Papyruksesta PDF:ään. Tutkielmia kirjahistoriasta. Toim. Laila Koivunen ja Janne Tunturi. Turku: Turun yliopisto.
- Väyrynen, Leo
1975 Uskonnollinen kääntyminen. – Uskonnollinen liike. Suomalaisia tapaustutkimuksia. Toim. Juha Pentikäinen. Tietolipas 74. Helsinki: SKS.

- Wachenfeldt, Per von
 2011 Nådens ordning. En studie av västsvensk pietism omkring 1730–1760. Diss. Göteborg. Göteborg: Göteborg universitet.
- Wallman, Johannes
 1997 Totinen kääntymys ja maailmanparannus. Pietismi kirkkohistoriallisena ilmiönä. Suom. Esko M. Laine. Helsinki: Kirjaneliö.
- Wejryd, Cecilia
 2002 Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige. Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska föreningen. II Ny följd 54. Diss. Uppsala. Uppsala: Svenska Kyrkohistoriska föreningen.
 2007 “To Current or Prospective Friends within the Congregation of Israel”. The Erik Janssonist Movement in Sweden in the 1840’s. – Revival and Communication. Studies in the History of Scandinavian Revivals, 1700–2000. Bibliotheca Historico-Ecclestica Lundensis 49. Ed. Arne Bugge Amundsen. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkivet.
- Wirilander, Kaarlo
 1989 Savo kaskisavujen kautena 1721–1870. Savon historia III. Kuopio: Kustannuskiila Oy.
- Wittman, Reinhard
 1999 Was There a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century? – A History of Reading in the West. Edit. Guglielmo Cavallo & Roger Cartier. Studies in Print Culture and the History of the Book. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Ylikangas, Heikki
 1979 Körttiläiset tuomiolla. Massaoikeudenkäynnit heränneitä vastaan Etelä-Pohjanmaalla 1830–1840-lukujen taitteessa. Helsinki: Otava.
 1984 Murtuva säätyvalta. Porvoo: WSOY.
 1990 Herätysliikkeitten pohjasta ja perustasta. – Kirkko ja politiikka. Juhlakirja professori Eino Murtorinteen täyttäessä 60 vuotta 25.11.1990. SKHST 153. Helsinki: SKHS.

